

~~557~~
П173963

ЧЕРВОНЫЙ ШЛЯХ

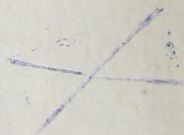
#

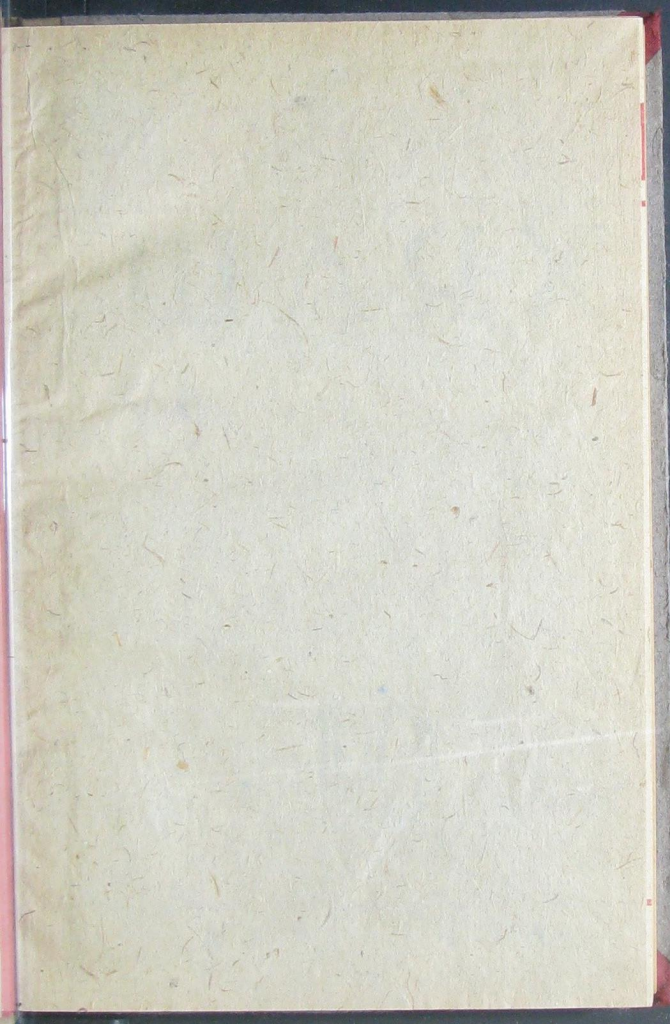
№10. 1934г.

К5817 Червоный
652 шлх.

№10

1934г.

12

К 5817

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

~~79~~

10

Л I М

1 9 3 4

РОЗПОЧАТО ПЕРЕДПЛАТУ НА 1935 РІК

**НА ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ, КРИТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ**

„ЧЕРВОНІЙ ШЛЯХ“

РІК ВИДАННЯ ОДИНАДЦЯТИЙ

Журнал виходить за редакцією: Д. ГАЛУШКИ, ГР. ЕПІКА,
І. КИРИЛЕНКА (відп. ред.), Д. МІЛЕВА, П. ПАНЧА, П. ТИЧИНИ, М. ТКАЧА,
Н. ЧЕРЕДНИК

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

на 1 рік 18 крб.	на 6 міс. 9 крб.	на 3 міс. 4 крб. 50 к.
------------------	------------------	------------------------

Передплату приймають усі поштові філії, листоноші та агентства „Союздруку“.

Адреса редакції — Харків, вул. К. Лібкнехта, № 11, 2-й поверх, кімн. 13.

НА УВАГУ АВТОРІВ: редакція „Червоного Шляху“ залишає за собою право скорочувати статті й робити зміни редакційного характеру.

Вірші, не прийняті до друку, не зберігаються і з приводу них редакція не листується.

Рукописи мусять бути надруковані на машинці і на одній стороні аркуша.

ЛІМ

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА

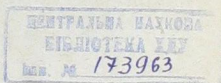
Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Українського Друку“, „Картковому режисуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Техкер С. Білокінь. Здано в роботу 19-IX
1934 р. Підписано до друку 22-X-34 р. Папір
арк. 82 × 94—48 кг., 6 пап арк. 1 пап. аля.
92,502 літ. Уповн. Головліта 4420. Зам. 1215.
Тир. 3200. 12 друк. арк

Друкарня ім. Фрунзе. Харків. Донецько-
Закарпатська, 6

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ, КРИТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК

10

1934

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ЗМІСТ

	Стор.
Олесь Донченко. Родина Мартинових. Повість	5
Г. Соловійов. Вечір. Поезія	50
Дм. Косарик. Полтава. Оповідання	51
Гр. Брежньов. Дружам. Поезія	59
О. Демчук. Максимова заморока. Фрагмент	62
Ст. Крижанівський. Три поезії про розлуку	70
Джон Дос-Пассос. 1919. Продовження	72
Мартін Андерсен-Нексе. Брати. Новела	118
П. Лісовий. Над зеленою заплавиною. Фрагменти. Продовження	126
Гр. Яковенко. Нащадок „царя Фараона“. Нарис	138
О. І. Білецький. Літературна критика і літературна політика Маркса й Енгельса. Стаття. Закінчення . . .	146
М. Олександров. Взяти художні висоти. Нотатки про новели М. Ковальчука	173
Література, наука, мистецтво	177

РОДИНА МАРТИНОВИХ

ПОВІСТЬ

1

Артура Натъє мали стратити напередодні. Він увійшов у прийомну в одній білизні (больничний халат зняли з нього ще в коридорі) і тепер стояв у кімнаті перед столом, розгублено кліпаючи червоними опухлими повіками. Він не знав коли відбудеться операція — зараз чи завтра, не знав, скільки ще безсонних ночей залишилось йому чекати кінця.

Білий фарбований стіл прикував його увагу. Він був довгий цей стіл, довгий і вузький, оббитий білою цератою, стіл — ешафот.

Артурові Натъє здалося, що він бачить на ньому руді плями крові від колишніх вівісекцій. Він відвів жовту руку і ніяково почав застібати для чогось сорочку на запалих волосатих грудях. І тоді лікар Мартинов помітив на п'ясті синюватий обручик — слід від кайданів.

Артур Натъє другий рік був безробітний. Голод призвів його до злочину. На авеню Пуассоньер він забив консьєржку, зняв у неї золоту обручку і приніс сім'ї хліба й масла. Потім він сам з'явився до префектури і заявив про свій злочин. Це його не врятувало від страшного присуду. Смертна кара мала відбутися за два дні. Але напередодні до в'язня завітав сам начальник тюрми в супроводі двох лікарів. В Артура Натъє просили його згоди лягти на операційний стіл. Для важливих наукових дослідів потрібні були нирки — нирки живої людини. В медичному товаристві мали демонструвати пересадку здорової нирки хворому. Смертників пропонували замінити кару на горло смертю на операційному столі. За цю „послугу“ Натъє обіцяли забезпечити його сім'ю — дружину й трьох дітей.

Наступного дня в тюремній лікарні зібралася комісія визначити стан здоров'я в'язня. Аналіз крові й просвічування зробили ще вчора. І коли його почали вистукувати й обмацувати, Артур Натъє зрозумів, що сьогодні кінця ще не буде.

— Finis, одягайся, друже, — наказав вирячкуватий лікар і сховав до футляру чорні гумові кишечки фонендоскопу. — Трохи аорта озивається, проте це дрібниці.

— Виснаженість організму, колего, — зауважив другий. — Але це не має серйозного значення. Чи не так?

І враз, глянувши на в'язня, замовк. Артур Натъє витяг уперед довгі жовті руки й важко сперся ними на стіл. Його губи беззвучно заворушились. Кліпнули запалені червоні повіки й округлі поширені очі моторошно вступилися в членів комісії. Невимовний смертний жах застиг в зіницях. У присутніх поза шкурою пробігли крижані струмочки. Вартовий зуав біля порогу хитнув непевно рушницею. Смертник зробив зусилля й побілілі губи його зашелестіли:

— Значить, скоро?.. Сьогодні?..

Вкупі з словами з грудей йому виривався важкий віддих, змішаний з хрипінням. Кожний відчув моторошність цієї хвилини. Та двері до прийомної нагло розчинилися і в ту ж таки мить увійшов начальник тюрми.

— Панове, — сказав він, звертаючись до лікарів. — У мене є для вас неприємне повідомлення. Річ у тому, що вище духівництво довідалось про заміну в'язневі Артурові Натъє смертної кари хірургічною операцією. Вище духівництво забороняє нам це робити.

Начальник розгорнув папір і прочитав:

„... З волі Всевишнього злочинець і грішник Артур Натъє мав понести смертну кару за свої гріхи і в пеклі вже було приготоване місце для його душі, як і для кожного злочинця, скараного на горло. Тепер же, віддаючи орган свого тіла з медичною метою згаданий грішник зробить добро для людства, він помре не на ешафоті, а на операційному столі і, таким чином, може стати, що душа його потрапить замість пекла в рай.

З волі Всевишнього душі скараних на горло злочинців і грішників мають зазнати тортур на тому світі. Звільняючи від шибениці Артура Натъє, ви тим самим даєте можливість його душі уникнути пекла. Цього припустити не можна. Отже, виходячи з цього, забороняється вам робити будьякі хірургічні експерименти, крім шибениці із засудженими до страти в'язнями, в тому числі і з Артуром Натъє“.

Читання перервали звуки, схожі на сміх. Всі озирнулись. Сміявся лікар Мартинов. Це був нервовий приглушений сміх людини, що не витримала безглуздої комедії, людини, що раптом потрапила на фантастичній уелсовській машині в чорні часи середньовіччя.

... І розповідаючи про цей випадок, радянський лікар Мартинов, як тоді, в Парижі (звідки він недавно повернувся з наукової командировки), сміявся злим саркастичним смішком і приглушені звуки булькали йому в горлі, як окріп.

Вікна кімнати чергового лікаря виходять на майдан. Сюди на другий поверх приглушено долітає утомний гамір вечірнього міста. Гордій Мартинов мав звичку перед роботою викурити цигарку в цій невеличкій кімнатці з розкладом чергування лікарів у клініці, з службовими наказами на стінах, з приглушеним шумом тротуарів, авто і трамваїв, що безупинно йшли вниз за вікнами інституту. На майдані, в зеленому присмерку вечора зненацька розцвітали електричні сузір'я й тоді жовті чотирикутники відсвіту падали через вікна на підлогу кімнати.

Мартинов нервово зімняв загаслу цигарку.

— От, — сказав він. — Париж! Культура, що міцно відгонить пеклом і раєм. Поряд з блискучими досягненнями допитливого людського розуму найчорніше попівське середньовіччя.

Він ткнув цигарку в попільницю, підійшов до стінки. Цокнув вимикач, і електричне світло блиснуло йому раптом у вогких зіницях.

Гордій Мартинов замовк. Йому зараз треба йти працювати до операційного столу. Інститут невідкладної хірургії проводив величезну дослідницьку роботу. За останній час цілком розв'язано питання про переливання крові від трупів і щодня десятки літрів червоно-чорної рідини, зціженої з шийних артерій мерців йшли в жили вистражданих хворих людей, які часто вже зовсім зневірились у порятункові. Чужа здорова кров омолоджувала цілий їхній організм і повертала їх знову до втраченої праці.

В розв'язанні проблеми кровопереливання від трупів чималу роль зіграв ще молодий талановитий лікар-дослідник Гордій Мартинов. І вже нові завдання тривожили його допитливий мозок, нові досліди величезної ваги стояли перед ним. Це — пересаджування людських органів, заміна хворих органів здоровими. Детально розроблена техніка цих сміливих операцій натикалась на перепону: звідки брати здорові людські органи? Не можна ж бо вирізувати орган у живої людини, роблячи її інвалідом або змушуючи гинути на операційному столі?

Пересаджувати органи тварин теж не можна — людський організм їх не сприймає.

Думка Гордія звернулася до трупів. Він вирізав серце з померлої дитини й оживив його, пропустивши через нього фізіологічну рідину Рінгера. Пропускаючи соляний розчин через відрізаний палець, Мартинов спостерігав, як палець починає жити — у нього ростуть нігті, а потогінні речовини викликають на шкірі краплини поту. Ізолювавши ураз вагітної кролики, лікар бачив, як, за допомогою Рінгеровської рідини, ураз почав функціонувати і процес родів пройшов у дослідника перед очима. Здавалося, що вже так близько сміливе розв'язання проблеми оживлення цілого організму.

Досліди наводили Гордія на нову думку. Він сам себе за-
литував:

Шановний лікарю-експериментаторе, мертве серце починає рухатись завдяки фізіологічному розчину. А чи немає в цьому розчині, шановний експериментаторе, якоїсь невідомої рушійної сили? Треба не тільки констатувати факт, а діалектично з'ясувати його. Може ви натрапили на могутню нову рушійну силу, що перед нею потьмариться електрика? Може ви робите винахід світової ваги й, не помічаючи його, базікаєте далі про механічне оживлення органів і марите про той час, коли зможете з трупа зробити заводний манекен. Глибше треба дивитись, шановний досліднику! Корінь треба знайти"...

Зараз Мартинов робив досліди з пересаджуванням людських органів. У клініці лежав хворий з отруєнням нирок. На завтра, на ранок, призначено операцію пересадки йому здорової нирки від трупа. Новий орган мав прижитися в чужому організмі й дати змогу видужати тим часом другій нирці.

Це був свого роду іспит для Мартинова. Він уважно готувався до операції. Орган від трупа треба було здобути сьогодні. За десять хвилин Гордій має йти до дослідницької кімнати.

За дверима прогупали чоботи санітарів. Зараз вони понесуть трупа. Черговий лікар, що весь час мовчки писав рапорта, раптом голосно позіхнув.

— Да, голубчику Мартинов,—сказав він.—Випадок із цим в'язнем Натьє мене не дивує. А згадайте суд над учителем в Америці, що викладав учням теорію Дарвіна. Попівство борюється. Це завжди буде і в Америці, і в інших „культурних“ країнах при тому соціальному ладі, що панує в них. І, звичайно, не можна тут проводити ніякої аналогії між чорною силою попівства у Франції і тим попом, що бунтує сьогодні цілісінький день у нашій клініці. Це окремий випадок. Це просто один із музейних експонатів, представник тієї довговолосої соціальної категорії, що вимирає в нас на наших очах.

— Я не буду аналогію. В даному разі це було б смішно. Але мій піп просто нагадав мені цей випадок у Парижі.

Черговий лікар поглянув на годинника.

— Вам треба йти, Гордію Маркеловичу,—сказав він.— До речі, з вами сьогодні працює нова операційна сестра. Її вчора прислали до нас з хірургічної поліклініки. Нічого, нічого, будьте спокійні. Ми перевірили—справу свою знає гаразд.

Увійшла молода асистентка. Мартинов жваво звернувся до неї:

— Ну, що, як хворий?

— Становище без змін.

— Ні, я про того іншого. Про попа.

Дівчина посміхнулася.

— І досі обурюється. Погрожує судом.

Черговий лікар весело засміявся.

— Де ви його дістали такого, Гордію Маркеловичу? Погрожує, кажете? Ви чуєте, він має звернутися до суду! До якого ж то, цікаво? Чи не до божого?

Гордій Мартинов пересмикнув плечима.

— Не розумію. Адже він сам погодився на показову операцію,— сказав він.— Моя провина лише в тому, що я не попередив його, яку кров ми йому маємо запропонувати.

— І не треба було йому говорити про це,— зауважив лікар.

— Але ж він сам від когось довідався, товаришу Богданов,— сказала асистентка.— Я вже хотіла довести йому, що в євангелії нічого не сказано про такі випадки. Де там, і слухати не хоче.

— Скажіть йому, що хай удається до суду. До якого бажає. Будь ласка.

Цей випадок із попом нервував Гордія.

— Нехай удається до суду,— повторив він.— До прокурора, до отця всевишнього, до архангела Гавриїла. Куди хоче. Але хуліганити в клініці я йому не дозволю.

З попом же вийшла ось яка історія. Це був підстаркуватий піп, він приїхав звідкілясь із глухого й містечка, звернувся до інституту з проханням омолодити його. Вдома в попа трапилась якась ситуація й погнала його за чотириста кілометрів у столицю, де привела в прийомну клініки. Мартинов зробив аускультацию. Виявилось, що це був дуже цікавий з наукового боку пацієнт. Попові запропонували зробити переливання крові.

— А омолодіння?— запитав він. Хворому пояснили, що найкраще лікування для нього зараз — це придбати здорової молоді крові, що має в собі безліч гормонів, яких не вистачає йому.

Хворого мали демонструвати групі молодих лікарів. Про одно тільки забули сказати попові— що кров йому переллють від свіжого трупа. Про це хворий довідався тільки після операції, коли справу було вже закінчено.

Піп позеленів. Сині вени набухли йому на скронях. Карі дрібні очі налялися гнівом.

— Що ви зробили мені?— качався він у ліжкові.— Що ви зробили? Кров від мерця? Ви споганили мене! Ви зробили страшне святотатство зо мною! Живій людині... мені... живій людині, налили мертвої крові! Від трупа! Що скаже Всевишній? Гріх же який! Святотатці окаянні!..

Він сипав прокльони. Він вимагав випустити з нього придбану кров.

Кімната для дослідних операцій була півпідвальна, вікна її виходили просто в старий інститутський сад. Було літо, за вікнами цвіли старі липи і у відкриту квартиру дмухав пахучий вітерець.

Коли прийшов Мартинов, асистенти готувалися до операції. В стерилізаторі кипів хірургічний струмент і санітари вже внесли трупа. Гордій скинув з нього простирadlo. Це був юнак з чорними вусиками й довгими віями — жертва автомобільної катастрофи. Замість потилиці в нього роззявляла пашу чорна дірка з уламками черепа. Мерця перевернули набік і підкотили під нього невеликий цератовий валик. Жовту голизу тіла перетинала надвое брунатна широка смуга від йоду — на тому місці, де впевнено пройде гострим лезом ніж дослідника.

Операційної сестри ще не було. Гордій уже хотів запитати про неї, та нараз почув за спиною веселий грудний голос:

— Пробачте, я трохи спізнилась.

Вона ввійшла хутко, в білосніжному халаті, на ходу надіваючи на пишну зачіску ковпак.

Мартинов повернувся:

— Це ви — нова наша сестриця?

І враз остовпів. Відчув як мимохіть легеньке тремтіння пробігло по ногах. На скроні йому хутко запульсувала маленька синя жилка. Він знав цю струнку, з дивовижними зеленими очима жінку. Пам'ятав — ці зелені зіниці світилися у темряві, як стрілка годинника. Вона майже не змінилась — та ж родинка на щоці, ніс із горбочком і завжди ніби здивовано злегка підняті брови.

— Як? Це... ви? — тихо, розгублено проказав він. — Ірина?

Він помітив як звузились зненацька її очі й згадав, що це завжди було в неї, коли вона хвилювалась. Помітив, як хутко відхлинула кров з її щік і зрадлива блідість впливла раптом зза маленьких, підзахованих під зачіскою, вух. Вона теж, звичайно, впізнала його. Але... чому так уразила її ця зустріч? Одначе, жінка вже опанувала себе. О, вона це чудово вміла робити й раніше. Вона кинула кілька незначних речень про несподівану зустріч. Так, так, вони не бачили один одного п'ять або, може, шість років. Адже в наш час роки проходять надзвичайно швидко. Останній час вона працювала операційною сестрою в Н. Спокійне, тихе місто. Захотілося знову до столиці — і от тепер ця несподіванка. Вона чула вже десь про його успіхи в дослідній роботі, але ніколи й гадки не мала, що їй доведеться працювати вкупі з ним. Зрештою вона дякує випадкові, що допоміг їй особисто знайомитися з його, Мартинова, відомими експериментами.

Гордій мив руки і počував, що надзвичайно збуджений стан не покидає його. Невже причиною цьому жінка, якої він не бачив кілька років і згадки про яку вже встигли стертися в його пам'яті й серці?

Він збоку, одним оком, зміряв її постать і подумав, що їй зараз має бути близько тридцяти років. Вона була так само

висока й струнка — він був їй мабуть не вище плеча — але зрадливо підкреслена округлість форм говорила, що гнучка й запашна перша молодість цієї жінки проходить неможливо швидким кроком. Та замість одвілого мая прийшло жагуче й млосне літо. Ірина цвіла млосними спекотливими фарбами стиглого літа — в кожному її русі і в кожній лінії її заломі тіла світився звабливий липень.

Гордій здивовано впіймав себе на думці, що слухає тільки її голос і ловить тільки її крок. Він слухав, як вона цоккає струментами в стерилізаторі, і коли вона подавала йому ніж, він бачив тільки її пальці — довгі, музичні пальці.

Він відчував, що схвилюється, й від цього було незвичайно на серці і десь поставала злість на себе за це дурне хвилювання, що для нього немає жодної підстави. Але з першою ж лінією глибокого розтину на шкірі трупа (коли здається, що гостре лезо ножа само, без жодного натиску, прокладає собі все глибший і глибший шлях в середину, вглиб) звичайна знайома скупченість у рухах і думках хутко почала повертатися до Гордія. Впевнено й твердо йшов він до нирок. Багатосильна електрична лампка над столом проникала білим яскравим світлом у самісіньку глибочину темної рани, в якій раз-у-раз блискав метал лопатки або чотирьозубних гачків, затиснених у вправній руці оператора. Він перетяв артерію, і мляво, сонно потік темний струмок трупної крові — без кисню, мертвої крові, що не дихає.

Ірина вміло, із знанням справи, допомагала. Вона не чекала його наказів і сама вчасно подавала потрібний струмент. Мартинов накладав на перетяті вени пружинисті ножиці клемів, щоб зупинити кровотечу, зубчастими гачками й лопатою розсував внутрішні органи, що раптом глизявими слизькими шматками заступали шлях його струментам.

Операція йшла добре й дедалі він все більше захоплювався роботою. Він працював, як артист; його пальці в сірих хірургічних рукавичках, озброєні клемами й гачками, порпалися в глибочезній прірві рани з такою ж упевненістю й майстерністю, як пальці музиканта, що граційно стрибають на біло-чорних клавішах піаніно. Хутко завоювавши прохід до нирки, він вправно „вивихнув“ її в рану. Це був заключний акорд операції. Ірина вже тримала біля нього наготові шклянну посудину для органа. Дві асистентки збирали струмент. Цокнула блискача накришка стерилізатора.

Гордій почував утому. Творче піднесення спадало. Було ще якесь неприємне почуття в серці, ятрилась невідома неподолана тривога.

„Ах, так... Ірина...“ — згадав він стомлено, скидаючи мокру рукавичку.

Цвіли айстри — пізні вересневі айстри. Вже давно пожовкла трава навколо клумби, одцвіли рубінові маки й пишні жоржини, жовта красоля давно вже загубила свої оксамитні пелюстки. Нишком в'ється де-не-де серед зів'ялих стеблин забутий барвінок, ховаючи запізнiлі дзвоники. Спорожніла клумба, зів'яла. Тільки на самому верху її пишно цвіли осінні айстри. Це був чудовий букет, барвисте сузір'я всіх кольорів і відтінків, гаряча мозаїка тріпотливих пелюстків.

Торжисто цвіли айстри — сніжнобілі й червоні мов кармін, блакитні й лилові — цвіли, як прощальний факел золотої осені. Не мало походив біля них Маркел Іванович. Його дбайливі руки насипали землю на клумбу й старечі пальці уважно перебирали м'який ґрунт, щоб жодна трісочка, жодний камінчик не мулив корінцям ніжних паростків. Любив квіти старий машиніст Маркел Мартинов. Може тому й любив, що все життя своє проводив на паротязі біля гарячої топки, завжди в шмаровидлі, завжди запилений вугільною курявою.

Сорок років із шестидесяти Мартинов працював на транспорті — тридцять років на паротязі! Скільки десятків тисяч кілометрів „наїздив“ за цей час Маркел Іванович? Скільки разів об'їхав він навколо світу?

Тридцять років у будці машиніста — може тому й любив квіти старий Мартинов. Ще в березні він висівав насіння в горшечки і щодня піклувався про майбутні сходи. В квітні висажував ніжні паростки квітів на клумбу. Навколюшки лазив біля своїх улюбленців — проривав, поливав із щербатої лійки..

Торжисто цвіли осінні айстри, коли старий машиніст виїшов прощатися з ними. З Мартиновим вийшла й дружина його Марфа Опанасовна і вони обоє підійшли до клумби. Маркел Іванович нахилився й зірвав червону велику квітку з жовтим сердечком посередині.

— Дивися, Марфо, туга яка та гаряча! Як віночок. До самісіньких заморозків цвістимуть.

Він говорив весело, милуючись айстрою й жодної ознаки зажури не можна було помітити на його широкому обличчі з рідкими, але глибокими зморшками. Тридцять років прожив тут машиніст Мартинов з дружиною й дітьми — у цьому низенькому будиночку з підсліпуватими віконцями. Багато років викохував він квіти на клумбі серед невеличкого подвір'я. Тут минуло життя. В півтемних кімнатах, де пахне любистком і м'ятою, сходились колись, у дев'ятсот п'ятому, робітники-залізничники, збирався страйковий комітет. Будинок був закинутий у нетрі робітничої околиці, не скоро його знайдеш у кривих перевулках. Найкраще місце для запальних зборів. Та й господар Маркел Іванович — своя, надійна людина.

Тридцять років життя на одному місці — можна звикнути. І недарма на віях у Марфи Опанасовни забреніли сльози. Та Мартинів зробив вигляд, що не помічає цього.

— Гарно цвітуть, — сказав він. — А на новому місці хіба ж одна клумба буде? Ого, там навколо всього будинку пояс із квітів простягнемо. А будинок же знаєш сама який — не маленький!

Вже два роки будували для залізничників величезний п'ятиповерховий будинок на сто п'ятдесят квартир. Маркел Іванович подав заяву на чотири кімнати. Будинок закінчили і вчора машиніст отримав ордера на вселення. Він ходив задоволений і кілька разів починав навіть муготіти якусь веселу пісеньку.

— Хочу хоч на старість пожити з синами в хоромах, — говорив він. — А що? Хіба не заробив за свою довгу службу?

Марфа Опанасовна дивилася на квітку в руці чоловіка і їй боляче щеміло серце. Це добре, що вони матимуть тепер велику квартиру з такими високими вікнами, що коли станеш на лутку, не дістанеш рукою до верхнього скла — це дуже добре. Але ж її жіноче серце так уже звикло за тридцять років до темних кімнаток із низькою стелею, що було журно й боляче кидати їх. Тут кожний куточок навівав спогади минулого, тут усе було таке знайоме й рідне, що чужими й непривітними здавались їй „хороми“ в новому будинку.

— Пам'ятаєш, Маркеле, — сказала Марфа Опанасовна, — пам'ятаєш, як Сава скотився маленьким із цієї клумби й звихнув собі руку?

Стара перебирала в своїй пам'яті всі події минулого, що траплялись за її життя в цьому куткові, в будиночку на далекій робітничій околиці. І кожний, навіть найдрібніший випадок, набирав тепер в її уяві важливого, незабутнього значення, в кожній події вона вишукувала нові втішні риси, пригадувала все нові й нові подробиці.

— Пам'ятаєш, Маркеле? Я про нашого Саву. Він тоді за квіткою поліз... А вдруге — це вже Гордійко — вийшов уранці з хати і теж до клумби. Йому тоді три годочки було. Тільки воно не за квітами полізло, а почало ловити бджіл. Та одна його якраз під око ужалила. Скільки крику було! Боявся після того й дивитися на них. Всіх комах боявся...

Вона змахнула пучкою сльози. Старі стояли над айстрами й пригадували. Золота від сонця осіння павутина сіла на обличчя машиністові й залоскотала щоку. На вишеньку біля порога прилетіли зграйкою горобці і дзвінко заджеркотіли. Кінчався вересень, над робітничою околицею пропливав ясний осінній день. Цвіли айстри на клумбі, цвіли пишним барвистим цвітом — білі, червоні, блакитні...

Після обіду Маркел Іванович пішов ще раз подивитись на нову квартиру. Завтра вже треба перевозитись на новосілля. Він ішов повагом і посміхався своїм думкам. Для нього й для Марфи Опанасовни треба небагато — одна кімната й досить. Для Гордія теж кімната. Він нікуди не хоче йти від своїх старих. Спокійніше з батьками — і ліжко завжди чисте, й білизна. Ну, для Люди теж треба окрему кімнату — дівчині вже шістнадцять років, може коли схоче й посидіти сама, й подругу запросити. А прийде — ще й лекції треба готувати. Четверта кімната для всіх. Столова.

Зразу ж за цвинтарем пустир. Ось на цьому колишньому пустирі й побудовано новий палац для залізничників. Його видно здалека. Сонце котилось на захід і величезні вікна в будинкові відсвічували кривавим янтарем.

Старий цвинтар запроектовано знести і розбити великий сквер.

Огорожу вже було розібрано й частину могильних плит і надгробків звезено до купи.

Маркел Іванович згадав як на цьому цвинтарі відбувались колись робітничі сходки, як лунали тут запальні революційні слова. Згадав, як він, криючись від небажаних чужих очей, приходив сюди на ці нелегальні мітинги. Одного разу наскочили козаки, оточили цвинтар. Він цілісіньку ніч переховувався тоді вдвох із говаришем у фамільному склепі якогось померлого діда. Було моторошно сидіти під землею в сусідстві людських черепів, але не вийшли з своєї схованки, уникнули цупких рук охоранки. Була ніч, козаки й поліція обшукували все кладовище, а вони сиділи собі і десь угорі в дірку до них світив шербатий місяць. І ще пригадав, як його товариш сказав тоді:

— От ми — робітничі депутати, а сидимо в ямі, мов злодії. Коли вже для нас побудують палаці?

Біля будинку була метушня, вселялись нові мешканці. Під'їздили підводи й грузовики, шофери смалили цигарки й допомагали вивантажували хатній скарб. Стільці й скрині розкидані були перед головним під'їздом.

Широкими сходами піднявся Мартинов на другий поверх. Відкрив двері і ввійшов у коридор нової квартири. Переходив з однієї кімнати до другої, мацав підвіконня, що пахли ще свіжою фарбою, шаркав черевиками на гладенькому паркеті. Зайшов у кухню, у ванну. Посміхнувся — ванна стояла біла, як сніг, ніби запрошувала. Так, так, після паровозу — роздягтись і в воду! Змити шмаровидло, попарити старі кістки...

Він ходив і планував у думках. Цю кімнату, найбільшу, для Гордія. З окремим ходом: Тут можна поставити шафу. Одну, другу. В Гордія повно книжок.

Зітхнув. Згадав про третього сина, про Андрія. Він у Ленінграді, скульптор. Гарно було вкупі пожити. Обіщав приїхати в гості. І знову: ця кімната найменша. Для Люди. В цьому куткові вона поставить етажерку.

Озирався, широко посміхався думкам. Скроні блищали сивиною. Світла скільки! Повітря! Згадав: дурна Марфа — прощається, плаче, Ех, Опанасовно! В апартаментах житимеш на старість...

Зупинився на хвилинку перед дошкою електролічильника. За шклом причаїлись цифри. Ніжно білили фарфорові чашечки. З тихим шелестінням оберталося в чорній скринці лічильне коло.

Дошка нагадала йому кран машиніста. Механічно пройшовся по ній рукою, наче хотів закрити регулятора. І знову згадав: „Ех ти ж, Опанасовно!..“.

Вже виходячи, зустрівся на сходах із стрілочником Книшем. Довелося й до нього зайти, подивитись на його квартиру. Кирило Книш уже перебрався й закликав Мартинова на новосілля.

— На нову путь стрілку перевів, — сказав він машиністові. — Паная, Маркеле Івановичу. На всіх парах...

— П'ятнадцять років уже їду новою путью, Кириле Устимовичу, — відповів Мартинов. — Разом з усією родиною. Щоб веселіше було.

— Да, родина в тебе підходяща, — погодився стрілочник. — Я чув, що старшого твого синка начальником якимсь до нас на лінію призначили?

Теплі іскорці засвітилися в примружених блакитних очах старого машиніста.

— А ти чув уже цю новину? Вірно, Савку мого шанують. Начальником політвідділу буде.

Батьківська гордість брєніла в словах. Кирило сказав:

— І добре роблять, що таких призначають. Свій брат, робочий кадр. Та, сказати по правді, треба нам побільше таких, як Сава Маркелович. Дуже в нас на транспорті негарним духом тхне. Сам знаєш — ворогів багато примазалось, у всі щілини, мов ті таракани, поналазили. Міцним тютюнцем треба їх підкурювати, поки виздихають.

Про це Мартинов знав. На власному досвіді пересвідчився, що паровози після капітального ремонту доводилося за день-два знову ставити на повторний ремонт. Такі випадки траплялися досить часто. Писав про це машиніст і в газеті, і на зборах партійних виступав. Винуватців недоброякісного ремонту притягали до відповідальності, штрафували. Здебільшого ж було так, що винних не знаходили. В депо панувала знеосібка.

У припливі інтимної відвертості Маркел Іванович нахилився до Книша й зашепотів:

— Сам я, Кириле, думав про це. Тут не тільки, братухо, наші лінощі чи невміння. Вірно ти кажеш: таракани позазлазили. Є вони скрізь: і на паровозах, і на стрілкових перехрестях, і в тебе. Але мій Сава, скажу тобі, гвоздь. Бери молоток й бий — не зігнеться. У очах і на виду спокійний, лагідний, ну а всередині — вогонь. Кому ж і знати його, як не мені? Гвоздь. Від молотка тільки іскри кресатиме.

— А все ж таки воно не дуже небезпечно, — відповів стрілочник.

— Як?

— А так, почне він, значить, як начальник, вживати крутих заходів. Без цього не можна. І вся банда тоді на нього. Все може трапитись. Вони так не здадуться.

— А де ж ми будемо, Кириле Устимовичу? А ж соромно мені слухати такі твої речі, — скипів Мартинов. — Хіба ж він один боротиметься? На нас спиратиметься. На нас, як на стіну. На робочий актив! Партія його послала на цю роботу, партія й допоможе. Вона керуватиме.

І, повертаючись додому, на стару свою квартиру, Маркел Іванович довго не міг забути стрілочникового зауваження.

„Небезпечно... Вся банда на нього“... Сказав таке! Вовків боятись — в ліс не ходити. Небезпека буде тоді, коли мій Сава дозволить обвести себе навколо пальця, коли не зуміє розбити ворожих відступів. О!..

Машиніст озирнувся, бо останні слова він сказав у голос. Та на вулиці нікого не було. У фіолетовому присмерку засвітилися перші ліхтарі. Маркел Іванович підійшов до хвіртки. Таким жалюгідним здався йому присадкуватий, як черепаха, будиночок, в якому прожив він тридцять років. Таким жалюгідним і вбогим!

3

Сава Маркелович Мартинов, старший син машиніста Маркела Мартинова, гаразд усвідомлював, яку важку і відповідальну роботу доручила йому партія. Знав, що, довіряючи йому пост начальника райполітвідділу, партія чекала від нього більшовицької боротьби за оздоровлення транспорту, чекала в найкоротший строк подолання всіх ганебних неполадок, що заважали залізниці виконувати свій план.

Щоб знати з чого починати роботу, треба самому намацати виразки на хворому організмі, самому перевірити, де найбільочіше, найуразливіше місце. Все це виявиться в процесі щоденної праці, але Саві Мартинову хотілося негайно ж після одержання призначення самому перевірити на живих прикладах роботи залізничників — всіх тих, що з ними йому доведеться працювати.

Був пізній жовтневий вечір. На дільниці депа тьмяно розплавалися жовті масні плями світла. Залізничні люкси дов-

гими смугами прорізували мряку й зеленими світлячками ворушилися вогники на стрілках. За слизькі рейки перечіпалися ноги. Чвакали калюжі з води й мастила, поспішали робітники — в депо, в майстерні. На путях сичали паровози, біля них метушилися темні постаті з ліхтарями. Це була країна тяжких залізних мастодонтів, що раз-у-раз, гуркочучи рейками й важко дихаючи могутніми грудьми, проходили в осінній мряці — грізні в своїй непереможній, неподоланій силі, зловісно блимаючи жовтими круглими очищами.

Залізничними путями йшли троє: старий машиніст Маркел Мартинов, його син — начальник політвідділу, і робкор депівської багатотиражки мастильник Безвіконний.

— Насувай, батьку, кепку на очі, — посміхнувся Сава. — Тебе тут знають усі, враз упізнають, і вся наша справа тоді провалиться.

— Не впізнають, — обізвався машиніст. — Я комір підніму й одвертатимусь. Хай тоді пізнає по спині.

Бригада обминула поворотне коло й зайшла до депа. Старий Мартинов підійшов до паровоза.

— О-д-2544, — голосно прочитав він. — Цей візьмемо?

Всі троє драбинкою видерлися нагору, в будку машиніста.

— Помічник чергового по депу йде! — визирнувши в віконце, зашепотів Маркел Іванович.

— Побачимо, що з цього буде, — спокійно сказав Сава.

Помічник чергового підійшов до паровоза й гукнув:

— Ей, хлопці! Коли повернетесь, заберіть Щ-2001 на шосту колію!

Начальник політвідділу не витримав:

— Що ви нам наказуєте? Хіба ви знаєте, хто ми такі?

Помічник уже здалека прокричав:

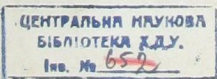
— Не базікайте, коли з вами говорять у службових справах!

— Ха-ха-ха, — зареготав Безвіконний. — Оце дисциплінка! Чужі невідомі люди залізли на паровоз, а їм ще й розпорядження дають!..

— Ну-ну, діла! — похитав Сава головою. — Та тут усе депо можна вкрати, коли так. Що ж, тату, паняйте! Подивимось, що буде далі.

Маркел Іванович повернув ручку регулятора й паровоз плавно рушив. Під'їхали до стрілки.

— А ну, загуди їм так, щоб у вухах засвербіло, — попросив Мартинов-син. Маркел Іванович навмисне дав кілька гудків — диких, розпачливих, непередбачених жодними правилами чи інструкціями. Стрілочник відкрив путь і паровоз поїхав далі. Він шипів, сичав, роздирав сутінь моторошними сигналами і ніхто не звертав на це жодної уваги.

— Ось нас затримують біля контрольного посту, — сказав Безвіконний.

Маркел Іванович гукнув:

— Ей, черговий! Вихід на станцію!

Темна постать унизу виявилась.

— Проїзди!

Черговий відкрив диск.

— Дисциплінка! — реготав мастильник. — Справді, тут паротяга можна вкрати!

Із станції бригада повернулась незабаром. Завезла паровоз на коло, спустила воду з бака, потім набрала з крана нової. І знову ніхто не звернув уваги на ці дії. Поставили О-д- 2544 у депо, пішли на колії.

Трое темних постатей ходили рейками й гасили вогні на стрілках. Стрілочники нічого не помічали. Один із них підійшов до невідомих, спитав:

— Для чого гасите?

— Наказано. Перевірка, — буркнув у відповідь Сава.

Це цілком заспокоїло стрілочника. Він пішов у свою будку. А маневри продовжувалися з потушеними стрілками.

Трое невідомих ходили рейками, гасили вогні, заходили „грітись“ в будки до стрілочників. Одна була незамкнена, нікого в ній не було. Безвіконний забрав сигнальне приладдя й усі троє спокійно продовжували путь. Біля однієї стрілки працювала згорблена людина. Маркел Іванович упізнав у ній Кирила Книша.

— Цей мене знає, — зашепотів машиніст. — Та й тебе, Саве. Це — Кирило. Ми почекаємо тут, а ти товаришу Безвіконний, піди до нього, попроси впустити в будку.

Чоботи мастильникові зачавкали в напрямку темного вогника стрілки.

— Здоров, дядю, — долетів до Мартинова його голос. Чули, як Кирило Книш відповів щось — не то сердито, не то весело.

— Невже й цей піймається на гачок? — вголос подумав Маркел Іванович. Але цієї миті стрілочник гукнув:

— А хто ти такий будеш? Не знаєш, що тут заборонено ходити?

Безвіконний зробив вигляд, що хоче тікати. Але Книш схопив його за руку.

— Стій!

— Пустіть, дядю, — навмисне просився мастильник.

— Стрілочник не пускав.

— Покажи документи! — вимагав він.

— Ходімо, Саво, рятувати, — посміхнувся старий Мартинов. — Молодця Кирило, молодця!

Вони підійшли до стрілочника.

— Здорово, Кирило Устимовичу! — привітався старий. — З ким воюєш?

Книш зрадів.

— От добре, що нагодився, Маркеле Івановичу. Ось затримав тут... Хтозна хто воно такий. В будку просив упустити. Блукає тут невідомо чого...

Машиніст регочучи пояснив у чому справа. Кирило сплюнув і сердито відказав:

— Не чекав я від тебе цього, Маркеле Івановичу. Посміялись над старим стрілочником. У вас там бригада, а в мене робота через це затримується.

Машиніст з любов'ю поляпав товариша по плечу:

— Спасибі, що не підкачав. Хоть один знайшовся такий, що затримав. А то ось ходимо, бешкетуємо — ніхто нічого...

Сава мав сьогодні наочний доказ того, як далеко дійшло підупадання дисципліни на дільниці. Він оком спостерігача побачив сьогодні до яких наслідків призвели невміння організувати роботу відсутність боротьби за тверду трудову дисципліну. В його голові вже склалися комбінації планів наступу, він не був уже цієї миті спостерігачем, він був начальником політвідділа, що, врахувавши обставини і зорієнтувавшись в подіях, тут же блискавично виносить рішення.

— А ну, Сава, — озвався батько, — може підемо ще до складів?

Він підморгнув з таємничим виглядом бровою. Сава спочатку не зрозумів цього знака. Але потім пригадав, що цієї ночі на варті має стояти сестра Люда.

— Дочку кортить перевірити? — посміхнувся він до старого.

Люда Мартинова в порядкуві комсомольського навантаження один раз на п'ятиденку чергувала ніч на варті біля складів. Осередок комсомольців-залізничників організував із членів осередку допоміжну воєнізовану охорону залізничного майна.

— Сплять вони там, сплять, — говорив Маркел Іванович. Сава помічав, що батько хвилюється. Йому був зрозумілий цей батьківський неспокій. Адже тут недалеко десь вартує його дочка — комсомолка, його Люда. Чи ж не сором буде старому, коли Люда спатиме? Невже його дочка зганьбить комсомольську честь?

Старий машиніст так поспішав, що Сава й Безвіконний ледве встигали за ним. Мартинов син злегенька посміхався. Він був певний того, що сестра варту свою несе справно.

— Ось тут вона, тутечки, — захвилювався Маркел Іванович. — Склад нумер шість.

Довгі комори з масивними важкими дверима простяглися суцільним муром. Під насунутим уперед, наче козирьок картуза, залізним дахом повільно ходила туди й сюди темна фігура вартового. Сава легко впізнав у ній дівчину.

— Не спить, — голосно і з видимим задоволенням констатував старий Мартинов. Він гукнув:

— Людо, агов!

Темна фігура дівчини-вартового спинилась.

— Що вам треба, тату? — впізнала вона батька. — До мене не можна підходити.

— Та хочу сказати тобі щось дуже важливе. По секрету. На вухо.

Маркел Іванович ступав кілька кроків уперед. Та тієї ж миті Люда гукнула:

— Тату, я ж кажу, не можна!

Батько зупинився.

— Та що ти, Людочко? Це ж я, твій батько.

До старого підійшов Сава.

— Людо, — звернувся він до сестри. — Ми тобі маємо сказати одну дуже важливу річ. Бачиш — удвох прийшли. Кричати не можемо, треба зблизька, тихенько! Можна підійти до тебе на хвилинку!

У відповідь дівчина роздратовано гукунула:

— Не розумієте — я на посту!

— Та покинь, сестро, жарти! — серйозно сказав Сава. — Я зараз підійду до тебе.

Але не встиг він зробити одного кроку, як застережливо клацнув затвор рушниці.

Мартинів хутко відступив.

— Скажена! — засміявся він. — Ще й справді застрелить к бісу!

Маркел Іванович щиро радів. Безвіконний і в темряві бачив, як блискали в широкій усмішці зуби в старого машиніста.

— Комсомол знає, кому довіряти, — з гордістю сказав Маркел Іванович. — А що ти думаєш — стрільнула б угору! Не подивилась. Вона правила всі знає. Нікому, крім вартового начальника, не дозволить наблизитись.

А в цей час Люда думала:

„Ач, вискочили які! Папаша й братик „Дозволь підійти“. А дзуськи! Знайшли дурочку!..“.

Вона рішуче стукнула прикладом рушниці об дерев'яний настил і знову повільно закрокувала туди й назад... Осіння ніч шемрала навколо у мряці, осіння ніч моргала жовтими баньками електроламп.

Сидір Татаєв, секретар осередку парторганізації дільниці, радився з начальником політвідділу, старим своїм товаришем. Сава Мартинів сидів у кріслі, заплющивши очі й так мовчки слухав. Вісті були невеселі. Татаєв розповідав рівним сухим голосом, і Саві здавалось, що це десь за стіною одноманітно тріскотить металевий репродуктор радіо. За минулий день вибуло з ладу вісім паровозів. Горіння букс у вагонів набирало

систематичного характеру. План вантаження виконано тільки на шістдесят відсотків.

Сава відкрив очі.

— Шістдесят відсотків? — перепитав він. — Виходить, що це менше, ніж минулого місяця?

Великий залізничний вузол щодоби пропускав безкінечні валки з вугіллям, залізом, мангановою рудою. Погана робота залізниці призводила до того, що ешелони з манганом затримувались на коліях цілими днями, заводи в свою чергу через це не виконували своїх планів. Тому так боляче відбивалося в серці Мартинова кожне слово секретаря парторганізації. Нарешті, начальник політвідділу не витримав. Він грюкнув кріслом і нервово пройшовся по кабінету.

— В чому справа з паровозами? — запитав він. — Вісім попсованих паровозів за добу — це, Гавриловичу, ти сам розумієш, чим тхне. У нас паровоз — дефіцитна машина. Мені відомо, що вчора на цілу добу затримали дві валки з манганом — не було справних потужних паровозів.

— Було таке, — відповів Татаєв. — Найчастіше вибуває в нас паровоз із ладу через те, що машиністи витоплюють контрольні пробки. Течуть труби. Недогляд, недбайливість. Не подасть помічник машиніста своєчасно вугілля в топку, колосники оголюються, пройде холодне повітря — ну й амба. Потекла труба. Або, скажемо, не погляне машиніст на водомірне скло, не підкачають води — й готово, витопило пробку.

Сава пересмикнув плечима.

— Цю „техніку“ я знаю сам, — сказав він. — Пам'ятаєш же бронепоезд, старий? А от ти мені скажи краще, як доглядають паровозів машиністи — члени партії? З тих, що витопили пробки були й комуністи?

— Були. Трое.

Татаєв сидів біля столу, зрідка зачісуючи п'ятернею назад свою буйну копицю кучерявого волосся. Неголені щоки посила гостра щітка чорних остюків. Волосся визирало йому звідусюди: з носа, з вух, заповонило довгу шию, вместилося пучечками навіть на пальцях.

— Трое комуністів, — повторив він. — Один з них мав уже догану. Але, звісно, самими доганами тут справі мало зарадиш.

— Треба перевірити їхнє партійне обличчя. Особливу увагу звернути на депо. Чуєш, Гавриловичу, я кажу — на депо. Там у нас квітне кругова порука й саботаж. Якість ремонту нікуди не годиться. І дисципліна — один сміх! Я вже розповідав тобі, як ми ходили вночі бригадою. Паровоза вкрали. Смішно, коли б не було це так сумно. Сумні, неприпустимі факти.

Олівець хутко застрибав на папері. Татаєв писав чітко, розгнано. Обидва комуністи накреслювали план дії, план обміркованого наступу на саботаж і нехлюйство, на байдужість

і прихований ворожий опір. Цей план вони винесуть на обговорення партійної маси, на робітничий актив. Це буде перший постріл тривоги, сигнал до штурму.

Над столом низько схилилася кучерява з сивиною голова товариша Татаєва. Кінчики вус, трохи підкручені вгору, стрімко, як віхтики. Ураз він відірвався від писання й блискучими від електрики шокладними очима просто глянув на Саву.

— Це буде революція, — сказав він. — Свіжий вітер має „продути“ депо й декого завітрити... Отже посиляться й опір ворожий. Це треба врахувати.

— Але ж і робітників це активізує, — зауважив Мартинов. — Ми мобілізуємо всіх, як один. А зламати саботаж і нехлюйство, збити опір прихованого класового ворога — це й буде перемога.

Надворі, за вікнами кабінету стояла північ. На путях, на залізничних платформах коливалися химерні смуги світла від ліхтарів. Чмихали маневрові паровози, тонко виводили сигнальні сурми. Там, на путях, і вночі йшла робота. Формувалися нові поїзди, вантажники працювали біля товарних вагонів, біля складів. А ще далі, в депо, нічна зміна слюсарів, токарів, промивальників клопоталася біля токарних верстатів, біля паровозів, що стали на промивання. Там гойдалися вогневими язиками смолоскипи й шипіла з брандсбоїв гаряча вода. І там же, ввімкнувшись в загальний струм напруженої роботи, таємний прихований ворог робив своє отруйне діло.

5

Маленька кімнатка — чотири кроки завдовжки, три кроки завширшки. В ній ледве вміщається ліжко, округлий столик та два дешевих крісельця. Одно-єдине віконце виходить на пустир, на яри, де колись жили в землянках безпритульні й злодії. Ясними ночами над пустирем сходить золотушний місяць і бродячі собаки гризуться зза кісток. Але зараз глибока осінь, надворі чорна, непроглядна й буряна ніч, і голі віти сухотної яблуньки раз-у-раз стукають і шкрябають у віконне скло.

Ірина Котровцева-Гай не спить. Вона сидить на ліжковій в халаті, звівши ноги, й електричне світло плямою падає спід рожевого абажурчика на розкриту книгу. Але Ірині сьогодні не йде на думку читання. Вона прислухається до поривів осіннього вітру і чомусь мимоволі ввижається їй далеке квітіння, чиєсь зойки і часом тупотіння ніг. Їй ввижається, що хтось невідомий ходить під вікном і хоче відкрити віконницю. Вона знає, що це — нерви, але неприємне почуття не покидає її і хвилинами серце стискується в маленький крижаний м'ячик.

Три місяці минуло з того часу, як Котровцева-Гай зустрілася з Гордієм Мартиновим. Це вже не був той сіренський

студентик, якого вона знала шість років тому. Відомий лікар-експериментатор Мартинов хіба тільки прозорими сіруватими очима з вогкою поволокою та високим просторим лобом нагадував того другого колишнього Мартинова. За шість років така розюча, така блискуча зміна!

О, зміну цю чудово помітила скромна операційна сестра. Від Ірини не сховалися ці впевнені рухи, яких вона ніколи не помічала в колишнього студента Мартинова. Не сховався від неї й гострий, рішучий погляд очей, що за своєю поволокою ховав якусь невідому глибочиню, і вся постать лікарева що дихала спокійною силою. Вона здивовано сама себе питала — невже все це було в ньому й раніше, й вона тільки не добачала цього? Невже ореол слави надав йому за кілька років нових рис, що цілком змінили людину?

Ірина певна, що в нього нічого не залишилося до неї від старого почуття. Вони працювали тепер часто вкупі, але майже не розмовляли, зрідка лише перекидаючись незначними репліками. Бували хвилини, коли Ірина боляче відчувала їхню незручну напруженість. І тоді їй хотілося разом порвати якусь небачену тугу нитку.

Часто за роботою вона мимоволі приглядалася до його рук. Їй чомусь здавалось, що на них обов'язково мають бути мозолі. Але ніяких мозолів не було, вона думала: „Інтелігент, інтелігент“... Самій було смішно від цієї думки. „Син якогось машиніста, робітника... Ну да, самородок“... Але пригадувала, що бачила десятки таких, як він, — вони були інженерами, лікарями, артистами. Вони пробили собі шлях на всі дільниці життя, вони були творцями й організаторами. Їхні батьки робили на заводах і шахтах, їхні батьки йшли п'ятнадцять років тому з багнетами й кулеметами на тих, хто намагався повернути собі старі гнізда, економії й цукроварні...

Вона розуміла, що це — перемога, їхня перемога. У неї було таке вражіння, наче весь світ повернувся до неї потилицею — тут, недалеко, формувалося, росло й міцніло щоднини нове буття, бурхливе й розмаїте і таке вороже, без міри зневажливе для неї. Тоді їй хотілося негайно схопитись і бігти кудись світ за очі, або зрбити щось таке, в чому вона й сама гаразд не віддавала собі відчиту.

Вона кляла себе, звивала ганчіркою, бо відчувала свою непоборну млявість, відчувала безсилля. І все ж таки знала — так, вона це добре знала, що повинна щось робити, але не сквіти в своїх сірих буднях. В такі хвилини вона згадувала про Левка Зарембу.

— Коли б тут був Заремба! Вона була певна, що той знав би, що треба робити. Читаючи газети із звітами про суд над шкідниками, вона мовчки гризла нігті і тоді всю ніч не могла спати. Їй здавалось, що вона вже нездатна ні на яку дію, що всьому кінець. Але прихований вогник часом розгорався в

серці, вона ходила насторожена, наче чогось очікуючи — і знала, що той вогник єсть її невгамовна зненависть, що він гріє її, розбуркує думки й підтримує сили.

Вітер налітав із нічних осінніх степів, жалібно рипіла віконниця й Ірина яскраво уявляла безлюдний пустир за вікнами, яри й байраки, шарудіння сухого бур'яну. І враз уявилося, що вона одна самісінька в цілому світі. Їй стало страшно від цієї думки. Увесь світ подався кудись за тисячі кілометрів — увесь світ — і вона залишилась одна.

Коли стихали пориви вітру, вона чула, як шамкають під вікнами старечими, зів'ялими губами бур'яни. Зненацька думка про старість вразила її. Вона поспішно встала з ліжка й підійшла до столу. Довго вдивлялась в сизу каламуть округлого люстра. Бачила своє розквітле, трохи довгасте обличчя, ніс із горбинкою, родинку на щоці, шию, що була наче виточена з слонової кістки. Але очі, що тьмяно блискали зеленим фосфором, її злякали. Їхній блиск був мертвотний, байдужий. Зіниці хтось посипав сірим попелом. Це була старість. Старість Ірини Котровцевої-Гай.

На віях важко лежала каламутна жовта пляма. І що ширше намагалась Ірина відкрити очі, то жовтішою ставала каламуть, і вже бачила дівчина, що це не пляма, а велике мерехкотливе коло. Воно крутилось із шаленою швидкістю, від цього крутіння кудись тихо пливла голова, ноги, все тіло. Ірина зробила якийсь рух і тоді жовте колесо, зупинившись на мить, закрутилось ще швидше, ще шаленіше. Воно бігло тепер в інший бік і враз тисячі гострих стріл бризнули з нього сліпучим каскадом, вістрями пронизали зіниці, прокололи серце. Серце сіпнулось, злетіло й упало. Впало воно в холодну й крижану млу. І від того нестерпного холоду прийшла Ірина до пам'яті.

Вона лежала в ліжкові, лежала так, як упала — в чоботях і в жовтому кошушку, біля неї сидів дурень Остапко — хазяйкий син, і лив їй на лоба з кухля воду. І те, що здавалось каламутним колом був жовтий ореол від свічки, що ясно горіла на столі.

Ірина не пам'ятала, як повернулася з станції, як опинилася в своєму ліжкові. Наче хтось витер чорним рукавом із її свідомості цей відтинок часу. Але щобільше вона напружувала пам'ять, то чіткіше спливали в уяві окремі деталі події. Вона пригадала, як металась на вокзалі, як бігла пероном і до останньої хвилини не вірила, що Левко міг поїхати без неї. Та, коли начальник станції чемно повідомив її, що останній потяг з гайдамаками вирушив уже півгодини тому й що з цим потягом поїхав і добродій сотник Заремба, сумніву більше не було.

Остання волосинка надії порвалася. Ірині здалося в ту хвилину, що прийшла її власна загибель. Їй здавалося, що вона почула тяжкий, невимовний вирок. Той вирок собі дівчина прочитала в примружених сміхотливих зіницях начальника станції, в співчутливих словах якоїсь випадкової баби на пероні: „Отак вони всі роблять із нашою сестрою!“.

Всі? Всі так роблять. Але ж Левко Заремба не був схожим на інших. Він був молодий бог. Він її кохав. Він говорив, що візьме її з собою всюди, навіть коли й далі доведеться відступати, за кордон. Він так любив її в цьому козушкові, в чоботях із підковками — він називав її „зеленоокий козачок“. І ось, в останню хвилину, сотник гайдамацького курня Левко Заремба виявився схожим на інших. Він теж був „такий, як усі“.

Ірина застогнала з болю. І тоді над нею нахилився Остапко.

— Не вдавайтеся в тугу, Ірино Аркадьєвно, — просто спокійно сказав він. В його голосі, в обличчі, Ірина мимохіть помітила щось страшно нове.

Два тижні стояв у цьому містечку гайдамацький курень, два тижні Ірина жила на квартирі в цій кімнаті, у дрібної крамарки-вдови. І щодня бачила вона хазяйчиного сина парубка Остапка, що був дурнем. Його очі завжди безтямно дивилися в одну крапку, він час від часу вигукував щось химерне, незрозуміле. Жодного складного речення не чула за цей час від нього Ірина. І раптом сьогодні дурень Остапко заговорив по новому. Обличчя його не кривилось, а карі очі дивилися розумно, трохи сумовито. Ця зміна в парубкові примусила Ірину забути на деякий час навіть свій біль.

— Остапко, — здивовано підвелась вона на лікті. — Ти... ти мені щось сказав?

— Я сказав, щоб не вдавалися в тугу. Я чув про ваше... ваше горе. А що ви мене бачите зараз іншим, не дивуйтесь. Бо я... я не дурень, Ірино Аркадьєвно.

— Але ж ти був...

— Був. Удавав з себе малахольного. Боявся, що... Ну, розумієте, боявся гайдамацької мобілізації. У нас такі чутки ходили, що мій рік народження мали забрати до війська. А ви той... відпочивайте собі. Сьогодні вночі прийдуть, кажуть, більшовики....

Він пішов і дівчина залишилась одна. Було душно й незручно лежати в козушку, але підвестись не вистачало сил. Саморобна свічка то горіла яскраво з легким шкварчанням, то раптом, наче стомившись, огник її спадав, і тоді з темних кутків сузули волохаті розпатлані тіні. Вони з усіх боків обступали ліжку і тоді ввижалось Ірині, що хтось махає в кімнаті чорним, широким рукавом — рукав такий може бути в попівської ряси, в сутани... З кутка ліворуч дивився на дівчину темний образ Ісуса — в суворих відсвітах свічки. Чорне

вікно вишкірилося глибокою пащею й, чекаючи на невідоме застигло.

В голові зграєю сполоханих круків—одна по одній хутко били тривожними крилами розпанахані думки. Даремно силкувалась Ірина звести їх до купи, упіймати щось надто важливе, найголовніше. Уривки думок набігали й зникали в хаотичному хоріводі, вони наливали голову важким чавуном і не сила була їх прогнати, не сила була примусити себе ні про віщо не думати, хоть на мить забути себе саму-самітню й покинуту в цій кімнатці, за сотні кілометрів від рідного гнізда.

Рідне гніздо! Де ж воно? Де?

Ірина знала, що мати змушена була поспішно навантажити все, що найкоштовніше, й виїхати з садиби до міста. Старий панський будинок і паровий млин—все треба було кидати. Залишатись далі було неможливо. Місцеві більшовики одверто говорили про конфікацію й погрожували. Досить того, що батька знайшли мертвим у колодязі. Жах владно оточив садибу. Десь у шухляді заховано нову материну адресу. Що ж тепер робити? Єдиний вихід—пробиратися до матері. А там... Що буде „там“, далі, Ірина сама до ладу не знала.

Ісус із кутка дивиться мовчазно й суворо. Світлі лелітки від самотньої свічки спалахують раптом на позолочених шатах образу і дівчині видається, що вона бачить чорні Ісусові очі. Ці очі печуть, живуть, дихають. Але ж—це зір Левка. Він не поїхав, він тут. Смагляве обличчя виступає з сутінок і від міцного кроку дзеленчить скло.

— Левко!

Ірина схоплюється й простягає руки.

Ббум!..

Віконні шибки дзенькнули тихо й жалібно. І знову:

Ббум!..

Свічка догорала. В корчах хапав повітря жовтий вогняний язичок. Ірина зрозуміла—вона чує постріли! Гарматні постріли! Що ж це?

Першій миті їй спало на думку, що гайдамаки повернулись. І з ними, звичайно, Левко! Але чому ж вони стріляють? Ой, яка ж недогадлива! Та ясно ж—вони відбивають наступ більшовицького ешелону.

І з цією думкою вона кинулась до дверей. Бігти! Куди? До них! Туди, де йде стрілянина, де б'ється сотник Левонтій Заремба. Та назустріч знайомий трохи схвилюваний голос. Вона впізнала Остапка.

— Я ж казав—більшовики вже в містечку. Стріляють з вокзалу на роз'їзд—там, кажуть, ніби затримався гайдамацький бронепоїзд...

Вона вхопилася обома руками, щоб не впасти, за одвірок.

Двохповерховий білий будинок провінціальної мужської гімназії всім своїм довгим фасадом виходить до старого скверу з високими акаціями й кленами, з затишними зеленими лавочками, з вирізнаними на них невідомими ініціалами — невдячним плодом палкої творчості закоханих гімназистів і парикмахерів. На дворі весна, у верхovinaх кленів з вечірнім галасом вовтузяться й воюють за гнізда березневі граки, і в зеленому присмерку невеликого міста на Гімназичній вулиці спалахнули перші ліхтарі.

Ірина Котровцева-Гай, гімназистка шостого класу, поспішала на вечірку. Гімназистці було шістнадцять років, вона ще нікого не кохала, але вся істота її тремтіла від почуття близької невідомої радості. Їй здавалось, що вона страшенно закохана і їй хотілось говорити і кричати про своє кохання, їй хотілось бігти й пустувати як „приготовішці“.

Гімназія вже розквітла святковими вогнями, звідти нісся глухий гул голосів. Ірину зустріли у вестибюлі гімназисти в сірих і синіх форменних костюмах з золотими гудзиками, швейцар прийняв її шубку і розчервоніла, в коричневому вбранні з білим фартушком і сніжним комірцем, вона спинилася в довгому коридорі. Танці ще не починались, і гімназисти парами грали в „ходячого сусіда“. Але героями вечірки були сьогодні військові. Чорні „оселедці“ на голених головах гайдамацьких сотників користувались найбільшою увагою й успіхом у гімназисток. Гімназичне начальство запросило на вечірку оборонців „рідного краю“ й гайдамацька старшина прийняла, як належне, цей вияв пошани й піклування.

Ірина зустріла подругу однокласницю й пішла з нею в парі. Та незабаром до них підійшли два гімназисти й один із них, у ластовинні і з рівеньким „пробором“, спитав:

— Що вам: троянду чи пролісок?

Не встигла Ірина відповісти, як подруга вже гукнула:

— Троянду!

Гімназист із ластовинням підхопив Ірину під руку й зашепотів:

— Ви будете канаркою, а я соловейком. Згода?

Вони пішли довгим коридором. Але відкрились двері до великої „актової“ залі (де щодня перед навчанням гімназистів збирали на „молитву“) й гримнула оркестра. Почалися танці.

На цій вечірці вперше зустрілася гімназистка Ірина Котровцева-Гай з сотником Запорізьського куреню Левком Зарембою. Це було її перше кохання — солодке й тривожне, з зеленими весняними зорями, з лавочкою на міському бульварі й п'янкими пахощами молодих листочків тополі. А потім почалися для Ірини чорні дні. Левко приходив на побачення

хмурий і нервово щипав молоді смоляні вуси. Він говорив про невдачі на фронті, говорив про те, що мабуть незабаром його курінь виведуть із резерву й кинуть назустріч більшовикам.

— Ірино, невже ми розстанемося із тобою? — жагуче запитував він, зазираючи дівчині в очі. — Ні, цього не буде. Чуєш? Я не хочу цього! Ти маєш їхати зо мною!

Ірина вагалась, а потім одержала від матері листа. Лист коротко сповіщав, що батька знайдено мертвим у колодязі. Мати писала, що це помста селян батькові за його добрість до них, „за те, що молотів зерно в паровому млині, за те, що робив їх щасливими, здаючи в оренду їм землю й пастівник“.

Звістка ця приголомшила дівчину.

— Левко, — сказала вона сотникові наступного дня, — ти маєш помститися за мого батька. І я вирішила: Іду з тобою. Вкупі боронитимемо самостійну Україну.

Заремба роздратовано кинув:

— А ну її к бісу ту Україну! Тут є важливіше: більшовики забрали в мого батька цегельню! Найбільша цегельня була на всю Прилуччину!

Звістка про цегельню так уплинула на сотника, що він не відчув жодної радості з того, що кохана дівчина погодилась нарешті їхати вкупі з ним назустріч невідомому. А це невідоме незабаром зробилось добре відомим наступом червоних і панічною втечею блакитношличників. Події розгорнулись такими швидкими темпами, що вже годі було кидати на зустріч більшовикам Запоріжський курінь. Справа ходила про те, щоб якомога швидше навантажити вагони й тікати. Вкупі з сотником Зарембою поїхала й Ірина.

Зеленоока дівчина в жовтому кошушкові, в сивій смушевій шапці й чобітках підківками, вже не пам'ятала, через які вона проїхала станції, відступаючи з гайдамаками. Наступ червоних вдалося нарешті затримати (це було вже недалеко кордону) і два тижні прожила Ірина Котровцева-Гай у маленькому містечку, де стояв курінь сотника Левка Заремби. Останні дні сотникове кохання прохолло, йому набридли любощі сантиментальної гімназистки і він скористався з першого ж слушного випадку, щоб розстатися з своєю коханкою.

* * *

УРИВКИ З ЩОДЕННИКА

29 березня 1927 року

Сьогодні рік як померла мама. Я тільки що прийшла з кладовища. Мамина могила вся вкрита весняними паростками. Молода зелень буйно лізе з землі, владно пветься до

сонця, пробиваючи опале торішнє листя. На пагорбках цвітуть проліски і ще якісь жовті весняні квіти. Я мовчки посиділа на лавочці біля могили і впіймала себе на тому, що я зовсім байдужа. За рік стерлася гіркість утрати, а теплий вечір і весна розбуркали в моєму серці почуття, зовсім не схожі на сумування.

Справи мої в інституті йдуть добре. Відвідую лекції і практичне навчання. До трупів потроху звикаю. А спочатку було моторошно. Особливо вразив мене розтин тіла дівчинки, що померла в нашій клініці від стовбцю. Я дві ночі не могла спати й боялася темряви. Дивно — я стільки бачила замордованих, бачила трьох повішених робітників і мерці так не впливали на мене, як та дівчинка. Може тому, що тоді був зо мною Левко. Левко! Як це давно було! Сама згадка про нього стирається й я вже гаразд не можу пригадати його обличчя. А втім, зустрівшись, я певна, відразу б його впізнала.

Чому це я пишу про зустріч? Хіба це можливо? Я не знаю де він. Мені байдуже. Я про це не думаю. Як це давно було! А тепер от — інститут, студенти... Х-ха, „студенти“! У нас за соцстаном сімдесят відсотків робітників, багато з них комуністів. І я розмовляю з ними, кажу їм „товариші“. Вони мене теж кличуть: „Товариш Котровцева“. Або: „Товаришка Ірина“. Вони мають рацію. Адже я „дочка селянина-незаможника, що його забили денікінці“.

Тепер трохи про Гордія Мартинова. Такий собі сіренький студентик, здається, син машиніста. Дні й ночі працює, всім професорам набридає своїми запитаннями. Відомого лікаря посадив, кажуть, у калошу з приводу бактеріофагів. І от цей студентик закохався в мене. Чудасія! Я не можу без сміху дивитись, як він міниться, зустрівшись зо мною. Спочатку трохи блідне, потім на обличчі йому проступають багрянні плями. Вийти заміж? Це було б не погано, але не за цього Мартинова. Немає чуття до нього. А втім — коли б це був лікар або молодий професор К. Тоді — інша річ. Тоді можна й без почуття.

7 квітня 1927 р.

З Мартиновим я ввесь час кокетую. Не знаю, де я навчилась, але це в мене виходить чудесно. Останні дні помітила, що він зрозумів моє ставлення до нього й потроху віддаляється. Позавчора чомусь довго розповідав мені про винайдений ним засіб тренувати людську волю. Я його спитала: „І коли б я сказала вам — ні, ви, поклавши натреновану вашим засобом волю на напругу, легко мене б забули. Чи не правда?“. Він відповів: „Такі, як ви, Ірино, ніколи не кажуть „так“ або „ні“. У них є слово, що визначає щось середнє між цими двома розуміннями. Слова цього не знайти в жод-

ному словникові, але воно існує". І знову тихо додав: „У таких, як ви, Ірино“. Мені з'явилась фантазія удати з себе ображену. Він здвигнув плечима й пішов.

4 травня 1927 р.

Я вся в тривозі. Цілий день — сама не своя. Книжка падає з рук. Вчора мене викликали в канцелярію. Перевіряли мої документи, посвідки. Сказали прийти через три дні. Невже їм стало щось відомо? Звідки? Я гублюся в здогадках.

5 грудня 1927 р.

Вчора випадково зустріла на вулиці Гордія Мартинова. Я не обізвалась. Мені здається, що він бачив мене, але удав, що не помітив, негідник! Як я їх усіх ненавижу! як ненавижу!.. Для них я тепер не існую. Я „колишня“. Батьки мої теж „колишні“. Правда, їх немає, але те, що я їхня дочка, стоятиме в моєму житті непрохідним муром. Я мала надію, що мене залишать в інституті, але виявилось, що їм відомо й те, що я тікала з гайдамаками. І ось я тепер маю чудового „вовчого“ білета. Проте, я не впадаю в розпач. Я маю на думці виїхати з столиці. Так воно краще. Десь в N є мій дядько. Туди й поїду. Він допоможе мені влаштуватися. Мій корабель отримав велику пробоїну — і я, як криса, зубами хапаюсь за кожну трісочку, щоб не втопнути. Я не втопну. Я ще стукну дверима. Як я їх ненавижу! Як ненавижу!

6

Невідомий у шкуратяному піджаці, підбитому хутром, у рудій шапці й високих, як за коліна, чоботях, хутко йшов широкою привокальною вулицею великого міста. Він раз-у-раз озирався на всі боки, мимохить розглядав височезні сірі масиви нових будинків, зазірав у широкі вітрини церобкоопів. Він намагався знайти хоч одну рису, хоч один куточок того міста, що він знав його якихось півтора десятки років тому. Але все змінилось. Він нічого не впізнавав.

У сизому присмерку грудневого вечора спалахнула електрика. Гірлянди урочистих вогнів заповнили вулицю. Падав легенький пухнастий сніжок, танцюючи химерний танок у світлі потужних вуличних ліхтарів.

Людина в шкуратяному піджаці хотіла сама, не запитуючи в перехожих, знайти потрібний йому перевулок. Невідомий добре пам'ятав номер будинку. Він скоро знайшов і перевулок, і двохповерховий цегляний будинок, що світився рядами жовтих вікон. Хвилину постояв перед дверима, потім зайшов. Рипучими дерев'яними східцями піднявся на другий поверх. Так, він не помилився. Ось приміщення 10. На дверях, поруч із скринькою для газет, прибито табличку: „Юрій Аполонів-

вич Ковінька". Тоді невідомий постукав. Яку мить стояв, чуйно прислухаючись до звуків за дверима. Йому відчинив сам господар. Він стояв на порозі й дивився на незнайомого, не розуміючи, що йому треба й хто він.

— Не впізнаєш, Юрко?

Людина в шкурятянці скинула руду шапку й Ковінька побачив густий чуб, що впав на лоба відвідувачеві. Господар уже впізнав ці чорні пекучі очі, цю струнку постать. Тінь промайнула на його обличчі й незнайомий зрозумів, що Ковінька з'явився.

— Це ти... Левко?

Юрій Аполонович уже опанував себе, лише неприродно метушливі рухи говорили про незвичайну його схвильованість.

— Ти... Заремба? — повторив він і схопивши колишнього свого побратима за руку, майже силоміць втяг його до передпокою. Так само метушливо він зачинив двері.

Левко Заремба посміхнувся. В тій його усмішці була іронія, приховане призи́рство.

— Не бійся, Юрію, не бійся, — стримано сказав він. — Я не збираюся тягти тебе в Депоу.

Ці слова вплинули на господаря зовсім інакше. Згадка про ДПУ викликала в ньому нову хвилю неспокою.

— Що ти, Левко? Я не думаю цього — поспішно, промовив він. Але ж, розумієш, така несподівана зустріч хоть кого збентежить. Адже я працюю начальником депа, я партієць. Розумієш?

— Розумію. І прийшов просити тебе влаштувати мене десь у твоєму депі. О, про кваліфікацію не турбуйся. Я тепер маю чудовий фах. Я слюсар.

Вони сиділи в невеличкій кімнаті. За стіною чути було як бавились діти. Юрій Аполонович Ковінька вийшов за двері й наказав дружині:

— Нікому не відчиняти. Мене немає вдома.

— Ти просиш мене про посаду. Про роботу. Так? — вів далі він перервану розмову. — Але... Які твої наміри? Невже ти справді хочеш працювати? Слюсарем?

— Бачиш, Юрко, про мої наміри ти, гадаю, довідаєшся трохи згодом, а зараз...

— Але ж я цілком лояльний. Пам'ятай про це.

Заремба знову посміхнувся. На голеному смуглявому обличчі темніли на лобі різкі зморшки бронзового відтінку.

— Про твою лояльність у нас розмови немає, — сказав він. — А влаштувати мене в депо ти повинен. Думаю, що ти маєш товариське почуття до колишнього свого друга-побратима.

Юрій Ковінька знітився.

— Навіщо такі урочисті слова? — скривився він. — Це було давно. Я навіть, уяви собі, забув... Що? Атож, трохи навіть

забув про це... це побратимство. Чого ти так ехидно посміхався? Адже скільки років минуло з того часу! Я змінив свої переконання, я — радянська людина.

— І про погроми забув, що їх влаштовував наш хоробрий гайдамацький курінь? — спитав удавано байдужим тоном гість.

Це несподіване й таке „недоречне“ запитання кинуло Ковінку в піт. Він відчув, як змокрило його волосся.

— Ну от! От! Ти здурів! Ти хочеш в депо? Хочеш працювати слюсарем? Гаразд. Чудесно. Я влаштую тебе. Але ж чи єсть у тебе які документи? Я питаю, звісно, про радянські посвідки, про радянський паспорт...

Левко Заремба спокійно витяг жмутик папірців.

— У людини, що ховається добрий десяток років, — сказав він, — все це повинно бути. Без цього я не ступив би тут і кроку. Правда, мені довелося додати до свого прізвища ще одне, але це не має значення. Я тепер — Заремба-Павловський.

Юрій Ковінка зрозумів, що з цього вечора в його життя має ввестися ще одно кільце до того ланцюжка, що в'язав його з тим іншим світом, представником кого він був, за який він боровся вкупі з Зарембою і з тисячею інших Заремб. Шляхи побратима Левка й його власні знову зхристилися. Та чи можна сказати, що вони колись розбігалися?

Син великого куркуля, Ковінка не міг не мріяти, не плекати надії на повернення старого. Він жадібно прислухався до звісток зза кордону, він по тричі перечитував у газетах повідомлення про готування білої еміграції. Він проліз до партії, сховавши своє минуле, він причаївся.

Поява Заремби сколошкала його. Називаючи себе лояльним, звичайно брехав. Лояльність Ковінчина полягала в тому, що він не виступав одверто і діяв обережно, спідтишка.

З появою Заремби — це чудово розумів Ковінка — мала значно ширше розгорнутися шкідницька підривна робота. Вона мала набрати форм планомірної організації. Це й радувало й хвилювало Ковінку. Бувши по своїй природі страхополохом і добре знаючи рішучу й тверду вдачу Левка Заремби, Ковінка боявся за свою шкуру. Адже в разі викриття (що могло легко статися, коли шкідництво виллється в оформлену організацію), перший удар неминуче мав упасти насамперед на нього, як на начальника депа. Він хотів би стиха продовжувати свій саботаж, чекаючи, що хтось інший без нього більш рішуче й організованіше готуватиме удар в спину, торуючи шлях інтервенції.

Заремба довго розповідав про своє життя за останні роки в одному з глухих закутків республіки. З деяких недоговорених речень, із Левкових напівнатяків, Юрій Ковінка зрозумів, що Зарембин приїзд у велике промислове місто — це

невеличка частка єдиного плану, що виник в одному з чужо-земних штабів за допомогою колишньої гайдамацької вер-хівки. Ковінька не розпитував. Чи не ліпше йому стояти осторонь і чекати в який бік повернеться справа?

Ураз він щось пригадав і жваво звернувся до товариша.
— А знаєш, Левку, кого я оце недавно зустрів?

Заремба насторожився. Йому невідгідна була присутність у місті осіб, що колись знали його. Адже з тих років багато води пропливло, багато чого змінилося. Чим менше колишніх знайомих, тим краще.

— Ірину зустрів. Пам'ятаєш таку, Левку?

Заремба пам'ятав. Це було давно. Кохання. Бурхливе, як ті часи. Напівзабутній образ стрункого „зеленоокого ко-зачка“ тепер ніби набирив нових рис. Серце стукнуло неспо-дівано солодко. Але отрутна згадка тамувала почуття. Як стріне тепер його Ірина? Адже вона не забула образи, зради. Він покинув її в глухому єврейському містечку... А втім, можна сказати їй, що не встиг попередити. Одержали суворий, не-гайний наказ відступити. Надіявся, мовляв, хутко повернутись... Та, зрештою, воно мабуть так і було... Авжеж так.

І що більше він думав про це, то сильнішим робилось ба-жання побачити Ірину. Він сам дивувався собі — адже це було так давно. Скільки років? Десять, п'ятнадцять? Хіба не одна-ково?...

І ще з'явилась одна думка, що поволі підкорила всі інші. Ірина потрібна для його справи. Щоправда, вона м'яка гімна-зисточка, ніжна дідичева донька, але при належному впливові з його боку вона буде чудова помічниця.

Заремба посміхнувся. Згадав — „гімназисточка“... А зараз, мабуть, уже мати, ніяк не подібна до тієї колишньої гнучкої дівчини...

І злякався.

— Вона вийшла заміж? Має дітей?

Ковінька розповів:

— Живе одна. Заміж не виходила. Розбалакалися з нею. Вона мене відразу впізнала. „Ви, каже, приятель Левка За-ремби?“.. Про тебе пам'ятає. Розпитувала, але ж я нічого не знаю. Так і сказав їй.

У Заремби відлягло від серця. Ірина з дітьми — це не по-мічник. Він покладав на неї великі надії. Вона гаряча, роман-тично настроєна. Теперішнім конспіраторам не вистачає тем-пераменту, вогника. Ірина це має.

Заремба записав адрес. Він вирішив сьогодні ж піти до неї. Коли, прощаючись, простяг своєму колишньому по-братимові руку, знову в кутках губ зав'юнилася в нього легка усмішка. Він сміявся над колишнім сотником гайдамацького куреня, над добродієм Юрієм Ковінькою. „Я лояльний“, — пригадав його слова. Брешеш, голубе.

Бір був великий—він тягся понад річкою кілометрів п'ятнадцять, потім круто завертав на захід, перекидався через лісові озера, густо зарослі комишем і осокою, і кінчався на підступах Вовчої гори. До неї було не менше, як дванадцять кілометрів, а далі вже починався степ—рівний, як долоня. Вовча гора наче перетинала шлях нестримному лісовому розгонові, навала столітніх дубів та сосен ніби розбивалася об жовті глиняні урвища.

Лісовий масив було оголошено заповідником. Три сторожівні стояли в різних кінцях бору. Лісничі жили в ньому, як ведмеді. Вони об'їжджали свої діляниці верхи, на пузатих низькорослих конячинах. Траплялося, що всі троє збиралися у старшого лісничого Борисчука. Пили горілку й співали охриплими голосами пісень. Лісників син Терень брав тоді двохстволку і йшов блукати. Йому було сумно, його тягло до людей, але п'яне товариство ще більше роз'ятрювало давню тугу в серці.

Йшов лісом, високі чоботи провалювалися в глибокий сніг. Зимовий день—короткий і сірий, з бавовняними хмарами над верховинами сосен, гойдав тишу, як пухнасту білу колиску. Нечутно перелітав від стовбура до стовбура зелений дятіл і його сухий стукіт по корі звучав серед лісової тишини химерно й несподівано.

Велика галявина глянула блакитними просвітами між дерев. Терень вийшов до озера. Воно сховалося під сніговими заметами і над білими кучугурами шелестів пожовклий сухий очерет.

За купини вистрибнув заєць і покотився пухнастим сірим клубком на той бік галявини. Інстинктивним рухом парубок зірвав з плеча рушницю. Та цієї миті до нього долетів далекий сумовитий звук. Він прилинув через лісові хащі, з засніжених степів, де за кілька кілометрів звідси простягся сірою гадюкою залізничний насип.

Терень стояв і слухав гудок паровоза. Як заклик до чогось невідомого, далекого й нового, цей звук завжди вселяв у груди хлопцеві незрозумілу солодку тривогу. Неясні образи виникали раптом перед очима. Тоді не було лісу. Терень бачив велике місто, уявляв шумливий вокзал... Сотні паровозів стояли на путях і всі вони голосно гукали—хлопець не розумів їхньої мови, але знав, що цей покрик до нього, колишнього лісничового сина. І от він, Терень Борисчук, сміливо ходить між ревучих залізних чудищ, обмацує чорні, гарячі їхні боки. Велика гордість здійснюється в серці. Оці вагони, що дихають білим паром, що сопуть і ревуть, слухання, кожному його рухові. Терень Борисчук—великий машиніст. О, він машиніст! Це він пролітає з гуркотом засні-

жені безмежні гони, він керує потужною машиною, він гукає крицевою горляною на весь багатокілометровий простір!..

Хлопець нудився, сумував. Його тягло до іншого світу. І нарешті не витримав. Попрощався з батьком і гайнув до міста. Тут мрії його стикнулися з реальною дійсністю. Борисчука не посадили відразу на паровоз. Цілий рік він працював на залізниці чорноробом по укладці шпал. Ретельно відвідував короткотермінові курси для стрілочників. Зустрівся в роботі з комсомольцями, почав відвідувати осередок. І нарешті сам подав заяву. Його прийняли.

Він був уже стрілочником, виконував комсомольські навантаження в осередку. Незабаром поступив до залізничного робітфаку, не кидаючи роботи. І тут, на лекціях, він познайомився з Людою Мартиною, слюсарем з депа.

Ведмедикуватий хлопець, широкоплечий, з очима, що дивилися на околишне життя, як на небачене диво, звернув на себе увагу веселої моторної дівчини. Вона чула, що він лісників син, і якось упіймавши на собі його погляд, зробила йому страшні очі.

— У-у-у! Відмі-дь!.. — загула вона. На великий її подив хлопець ніяк не реагував на таке звертання. Він сидів за столом у червоному куткові, перед ним лежала якась потріпана книжка, він навіть не поворухнувся, очі його дивилися просто на Мартину, нічого не бачачи, нічого не помічаючи. Вона зрозуміла, що її товариш по робфаку так заглибився в якусь думу, що зараз для нього ніщо не існує.

Це здалося цікавим. Люда підійшла ззаду й тихо ляпнула його по плечу. Борисчук здригнувся. Дівчина засміялася.

— Про віщо ти думаєш, ведмедику? Га? Лісовик Іванович? Він почервонів.

— Злякала ти мене, — сказав тихо і серйозно. — А нащот лісовика невірно. Колись таким був. А зараз ось думаю про... про той поїзд, що на ньому інженер Булатов хоче встановити автоматичне регулювання...

Він з такою ясністю намалював їй схему нового винаходу радянського інженера, так просто й зрозуміло розповів про значення цього винаходу, що Люда мимохіть заслухалась цього завжди мовчазного, сором'язливого хлопця. Виходить, що вона його зовсім не знала. Скоса позирнула на обличчя, яке просвічувало калиновим соком — ніби хотіла впевнитись, що це справді Терень Борисчук.

— Та ти, брат!.. — сказала вона й замовкла.

— Не лісовик? — договорив він за неї і глянув у вічі дівчині. Його вразили її брови, дві костубатенькі брівки, що схожі були на нахорхорених півників.

— А що, хіба я тебе образила? — запитала вона. — Я ж тільки... пожартувала. Ти сердишся на мене?

— Ні.

Мовчали. Він почав перегортати сторінки. Люда, схилившись поруч нього на стіл, дивилася на малюнки. Це був журнал. Терень почував на своїй руці тепле дівоче дихання. Йому хотілося, щоб ця хвилина тяглася якнайдовше. А вона бачила його велику міцну руку, бачила як ворушаться на ній від її подиху золотисті волосинки і хотілося скубнути за цю ніжну шерстку.

Наступного вечора вони пішли вдвох у кіно. Вони сиділи поруч один одного в темній залі, і Люді було весело від того, що Терень тримав у своїй широчезній долоні її міцні, загрубілі від роботи пальці.

— Ні, ти таки лісовик, ти таки ведмідь, — сміялася дівчина. — Ну в кого з хлопців єсть оттакі ручища? Та це ж — кліщі! Я дивуюся, як ти й досі не переломив мені пальці.

Вони стрічалися найчастіше в клубі. Тут можна було спокійно поговорити і навіть готуватися до лекцій. Був час, коли Борисчук не бачив Люди. У ці дні він зрозумів, як прив'язався до неї. Він зрозумів, що комсомолка Люда Мартинова, була не тільки товаришем — вона стала тепер дорогою для нього дівчиною.

* * *

Вночі підвалило снігу. Терень узяв віник і лопату, вийшов із будки. Сніг на хрестовині жовто-брунатний, збитий підборами. Вранці тут пройшли в депо робітники. Йшли навропростець, через рейки й стрілочні переводи; утрамбували, поскородили чобітьми сніговий пух.

Хлопець зскрібав лопатою сміття, змішане з брудними кавалками снігу, відкидав від шпал кучугури. Тоді взявся прочищати стрілку віником. Прикрутив гайку, поторсав болт. Знав, що стрілка в зразковому порядку. Машиніст міг повним ходом сміливо вести поїзд. Аварія не загрожувала паровозові.

Вдалені працював біля своєї стрілки Кирило Книш. Терень бачив як він орудував ломом — щось несправно в старого. Ось він став навколішки, так зручніше.

Чисте зимове повітря лоскотало ніздрі, легені дихали вільно, груди роздувалися, наче міх. Легенький струм вітерка приніс запах паровозного диму.

Борисчук пропустив пасажирський поїзд. Мимо промайнули вікна, обличчя. Колеса зацокали на хрестовині, машиніст дав гудок і поїзд вилетів у степ. Терень з незрозумілим легким смутком довго дивився вслід останньому вагонові.

Трудовий ранок починався з почуття великої радості, що світлим тривожним гулом колихалася в серці. Терень не впізнавав себе. Колишній лісовик — мовчазливий і похмурий, він стріляв блискучими очима, він тепер міг годинами мугикати якусь пісеньку, робота йшла жваво, весело.

Цю перемену в хлопцеві помітили й його товариші.

— Терень наш — бачиш яким гармоністом ходить, — казав Кухлик, секретар комсомольського осередку. Він підморгував весело й хитрувато. Комсомольці жартували:

— Хіба не знаєш, Кухлику? Його ж Мартинова в оборот узяла! Тепер нічого не залишиться від лісовичка!

Кухлик робив вигляд, що нічого не знає. Хлопці розповідали:

— У кіно почав з нею ходити. Лекції вдвох проробляють. Нічого хороший паріньок. Ну й Людка ж молодець! Веселюча дівчина — як вогонь!

Секретар осередку посміхався скупю внутрішньою усмішкою і враз зробив серйозне, поважне обличчя. Зіниці його очей потемніли, звузились.

— Як ви думаєте, чи не послати б нам Борисчука на горку? — спитав він. — Туди треба дати добрих комсомольців. Не вилазимо з прориву.

Члени бюро мовчали. Слів нема — Терень гарний стрілочник, дисциплінований комсомолец. Але ж робота на горці — важка. Щоб бути башмачником, треба добре знати техніку цієї справи.

— Чи справиться? — подав думку токар Лозовий. — У нас і старі башмачники, трапляється, б'ють вагони.

Цього разу до певної ухвали не дійшли. Кухлик вирішив поставити питання спеціально на бюро осередку, закликавши актив.

Почав падати сніжок. Бавовняні метелики танули на розчервоному лиці молодого стрілочника. Недалечко за кілька кроків від стрілки зупинився маневровий паровоз.

З контрбудки визирнуло машиністове обличчя. Терень побачив великий ніс картоплиною, тонкі дугасті брови, ніби підрівняно їх лезом бритви. Ці красиві брови шнурочком ніяк не пасували до картопляного грубого носа.

Машиніст хрипло гукнув:

— Що ти там поробляєш, хлопче?

— Як „що“? — відповів Борисчук. — Хіба не бачиш, товаришу?

— Бачу, бачу. Стрілку вилизуєш. Робота дурнів любить. Аж упрів сердега! Для кого стараєшся?

Він зник у будці. Паровоз рушив далі — йому дали сигнал, що запасна путь вільна.

Терень аж отетерів з несподіванки. Довго ще стояв у вухах вигук: „Для кого стараєшся?“. Хлопець відгадав у тоні цих слів ідку насмішку, відверте глузування.

„Дурень якийсь, — подумав. — Інший би машиніст спасибі сказав, а цей... І справді — дурень“...

Цей виладок чомусь так уразив хлопця, що того ж вечора він розповів про нього Людї. Але Мартинова сприйняла це інакше.

— Ні, машиніст той не дурень, — сказала вона. — Адже на дурня ти сам не звернув би уваги. А тут пахне іншим. Не дурень, а класовий ворог. Шкода, що ти не довідався, як його прізвисьце. Шкода. От, думає, сірячок-простачок, стрілку прочищає. Не витримав, проговорився. На зборах би мабуть, цього не сказав...

Бюро осередку з активом Кухлик скликав наступного дня. На повістці денній стояло одно питання: допомога горці.

З горкою справді було негаразд. Зведення й рапортчики говорили про те, що не минає дня, коли б не били вагонів. Це неподобство набирало за останній час нечуваних розмірів — десятки пошкоджених, перевернутих вагонів, покалічених, розбитих. І так щодня.

Важко було з'ясувати причини прориву, розкрити болячки, що утворили на горці такий ганебний стан.

З цього й почав товариш Кухлик. Він змалював роботу башмачників, наводив приклади, оперував цифрами. Виявлялося, що на горці майже немає комуністів, а відсоток комсомольців сміховинно низький.

— Партійна організація посилає сьогодні на горку випробуваних своїх членів, — доповідав Кухлик. — Ми маємо допомогти. Можемо ми це зробити негайно? — питає, обводячи очима суворі, скупчені обличчя активістів. Розумів, що питання серйозне і відразу його не розв'яжеш. Почекав поки всмокчуться його слова кожному в мозок, поки викличуть реакцію. Бачив, як хмурить лоба комсомолец, токарь із депа, Лозовий, як ворухнеться важка навала думок в карих очах Тереня Борисчука. Ззаду на останній лавці завовтузилася нестримно Люда Мартинова.

— Дай слово, — попросила вона.

Підвелась і хутко говорила, вимахуючи правою рукою. В такт цього руху підстрибували стрижені каштанові кучері.

— Ти питаєш, товаришу Кухлик, чи можемо ми негайно надіслати на горку комсомольців. Я не знаю про що тут довго міркувати. Надіслати — іншої постанови не може бути. Техніки башмачної справи вони вивчаться скоро і водночас піднімуть на належний рівень політичну роботу. Ось що найголовніше. А без цього не ліквідуємо прориву!..

Нахорохорені півники брів випинались войовничі і тріщечки смішно. Люда розчервонілась і, скінчивши говорити, зиркнула на Тереня. Борисчук не помітив цього швидкого погляду. Він сидів так само непорушно, з застиглою думою в зіницях. Йому все не йшов з голови машиніст, що його Мартинова назвала класовим ворогом. Хлопець багато чув про підригну ворожу роботу, чув про випадки шкідництва, але йому ще ні разу не довелося побачити цього шкідника

в вічі. Знав він, що ворога не помітиш відразу, знав про його приховану руйницьку роботу, в голові роїлися неясні ще, неофромлені думки про викриття і в думках тих було трохи наївної, майже дитячої цікавості.

На горку треба було послати справді найкращих, випробуваних комсомольців і тому кожному кандидатуру обговорювали з особливою уважністю. Коли Кухлик назвав Борисчука, попрохав слова мастильник Безвіконний. Він не вмів добре промовляти, йому важко було ліпити до слова слово, на його кирпатенькому носі, там, де скупчилося сузір'я дрібного ластовиння, заблестіла при електричному світлі срібна крапелька поту.

— Слів нема—Терень Борисчук нічого собі, підходящий комсомолец. Ото ж я й думаю—підходящий. А сумніви там у мене всякі, усякі тривоги за його, в мене все ж таки єсть...

— Ну, ну, кажи, товаришу Безвіконний,—підбадьорив його Кухлик,—кажи які в тебе сумніви.

— Та от, к приміру, щоб башмак у його руці справді гальмував вагони, а не перекидав. Тут же вміння потрібне. А Борисчук же стрілочник, не башмачник...

Він сів, ніяково кліпаючи повіками. І знов заговорив Кухлик. Дійсно, товариш Безвіконний має рацію. Щоб бути добрим башмачником, треба опанувати техніку цієї справи. Але ж хіба товариші не знають, який Борисчук впертий, наполегливий? Кого ж і послати на горку, як не Тереня? Він вчитиметься, придивлятиметься... Хай члени бюро й актив мають певність—Борисчук не підкачає!

Кухлик говорив і увесь час дивився в Теренів бік, скошуючи на хлопця трохи примружені очі. Від цього секретаревого погляду, від його слів, Борисчука кидало в піт. Він боявся, що не виправдає комсомольського довір'я, не справиться з новою роботою. І водночас розумів, що комусь же треба з комсомольців іти на горку, підсилити там собою кадри робітників. Комусь же треба з комсомольців не тільки словом, але й ділом ударити по прориві на горці, де щодня виходять із ладу вагони—розбиті завдяки нехлюйській, неуважній роботі башмачників, понівечені заходами класового ворога—непомітного, прихованого...

І коли скінчив промовляти Кухлик, голови всіх мимохідь повернулись до Борисчука. Що скаже він?

Щось ніби штовхнуло Тереня з місця. Він підвівся. Стояв широкоплечий, незграбний і ведмедикуватий. Парубоцькі щокі пашіли здоров'ям, незайманою свіжістю. І таким хорошим, таким незабутнім здався він у цю хвилину Людї Мартиновій, що вона почула, як гулко застукало під кохтиною серце—посилено гнало кров у всі кінці молодого дівочого тіла.

Борисчук ніяково глянув на товаришів.

— Іду, товариші. І все,—коротко сказав він.—Заздалегідь даю обіцянку—високо нестиму звання комсомольця...

Може ці останні слова трохи бреніли пафосом, у них було трохи зовнішньої показовості, але в цю хвилину їх сприйняли з піднесенням, з полігкістю. Прорив на горці серйозно хвилював серця кращих комсомольців.

8

Старий професор Бурцов червонів, мружив на Гордія близькозорі очі, метушливо протирав хусточкою спітнілі окуляри. Розмова ця була йому неприємна. Професор хвилювався, але вважав за необхідне висловити Мартинову своє обурення.

— Так же не можна, колего, це нетактовно. Ви прилюдно зволіли кинути мені обвинувачення. Прилюдно-с. От-с. Коли я не відповідаю вимогам, так мовити, сьогоднішнього дня, я можу піти. Можу-с. Але плямувати мої заслуги, колего, це вже з вашого боку...

— Професоре Бурцов, ви цілком даремно нервуете.— Гордій глянув на нього з ледве помітною усмішкою.— Даремно, професоре. Ви не вірно тлумачите мої слова. Я ніколи не плямував ваших заслуг. Вони поважні. Але я закликав вас винести ваші досліді за двері вашого кабінету. Нам важно, дуже важно застосувати наші наукові відкриття, наші досягнення, в практичному житті. Треба, щоб з цих відкриттів користувались широкі маси працюючих. І досліді треба провадити саме в цьому розрізі. От у чому сенс, професоре.

Бурцов вислухав, але пояснення його не задовольнило. Він пшов настовбурчений, бурмочучи про вчинену йому образу.

В партійному осередку Гордія підтримали. Секретар осередку Іванчура довго розмовляв на цю тему з Мартиновим.

— Бурцова ми всі добре знаємо,—сказав він.—Старий спеціаліст, кабінетний учений. Прекрасно. Ми цінимо його знання. Але настав час розкрити двері кабінету. Ти, Мартинов, маєш рацію. І повинен тобі сказати, що старий нервuje не тому, що ти відверто виступив і в такий спосіб „образив“ його. Причина інша. Тут, коли хочеш, заздрість. Ще б пак, подумай сам: молодий вчений—комуніст Мартинов за кілька років досяг того, над чим Бурцов працював не одно десятиріччя. І хто зна—може він взагалі проти того, щоб „кухарчині діти“ одержували такі успіхи. А оці Мартинови—ти розумієш, я кажу не про твою родину, а про кращих представників робітничого класу—мають уже блискучі перемоги на всіх ділянках життя. Мартинови—видатні вчені, талановиті скульптори й артисти, організатори... Мартинови—це творче ядро пролетаріату.

Працюючи в своєму кабінеті, Гордій згадав цю розмову. Уявив роздратованого професора й йому стало смішно. Так, так, прийшли Мартинови й сказали старому: „давайте шановний академіку, працювати разом“.

Дістав цигарку й запалив. Бездумно слідував, як синюваті кільця диму злітали над зелений абажур лампи й тихо танули. Письмовий стіл завалено розкритими книжками. Книжки всюди: на стільцях, на канапі. В кутках три величезних книжкових шафи.

Дзвінок у передпокої вдарив у серце тиші. Гордій чув, як мати побігла відчиняти. Крізь двері жіночий голос спитав про нього. Гордій пішов назустріч. Відразу впізнав той знайомий голос і без міри здивований зустрів на порозі Ірину.

— Ірина Аркадьевна?

Не ховаючи свого здивування, запросив сідати. Вона з цікавістю озирала кабінет.

— Отже...—на мить затнулась,—це ваша тиха пристань? Чи не так, Гордію Маркеловичу?

Слід довгих рісниць крадькома стежила за його обличчям. Він помітив, як звузились її світлі зелені зіниці. З морозу ніжно полуменіли їй шоки й кінчики маленьких вушей.

— Трохи не так,—м'яко похитав головою заперечуючи.— Це не пристань і у всякому разі зовсім не тиха. Бачите, на яких хвилях я гойдаюсь,—очима вказав на розкриті книжки.—Тут буря, шторм на океані...

Так само посміхнувся майже непомітно куточками твердих губ. Ірина закинула ногу на ногу й запалила. Шовкове чорне плаття її зашелестіло ледве вловимо, як шепіт.

— А чому ж ви стоїте?—хутко глянула на нього.—Сідайте. Ось тут. Ближче. Ви пробачте мені, що я заважаю вам працювати. Адже працювали? Ви здивовані з моїх відвідин. Я знаю це й цілком розумію. Адже...

Вона не доказала. Затяглася так, що цигарка зашкварчала. А Гордій сидів навпроти й намагався вгадати, чого вона прийшла. Його чекала робота і вже звідкілясь здіймалася легка сверблячка швидше випроводити несподіваного відвідувача й схопити в руки перо.

Враз Ірина різко поворухнулася.

— Ви знаєте чого я прийшла? Чи зрозумієте мене? Траплялося вам коли в непогоду блукати пустельним полем? Навколо сухе перекотиполе та почорнілі стебла будяка, а ви йдете собі та йдете. І от, уявіть, вас охоплює розпач, туга за людиною. Вас пригноблює, душить самотність і ви божевільно, дико кричите: „рятуйте!“ Чи зрозуміло вам це? От у мене такий настрій. І я прийшла до людини.

Гордій уважно слухав, і коли вона скінчила, його спокійний упевнений голос м'яким баритоном поплив у кімнату. Ірина вся наструнчилась. Мартинов бачив, як витяглось її

обличчя. В щілинках очей спалахували зеленкуваті іскорці. Вона вся—слух. Вся—увага і хвилювання. Цей хвильний настрій, затаєна її тривога, викликали подив. Такою не звик її бачити Гордій.

— Під пустельним полем,—сказав він,—ви розумієте життя. Але в мене цей образ не викликає тих емоцій, що про них ви розповідаєте. Уявіть собі, Ірино Аркадьєвно, у мене ціла доба завантажена. Я не маю часу, не маю жодної вільної хвилини на те, щоб відчувати самотність. У всякому разі, признаюсь вам, я з великою охотою посидів би яку годинку самотнім. Просто так—посумував би в куточку, поринув у згадки... І ніколи не гукнув би „рятуйте“. Від чого рятувати? Від короткого спокою? Адже, кажу вам, мені ніколи навіть пообідати спокійно. Інша річ, коли у вас... Але пробачте, у вас, як я зрозумів, порожнеча й самотність у вашому існуванні, самотність, так би мовити, душевна... У мене цього бути не може. Я палаю на роботі. Я захоплююсь.

Гордій бачив як вона змінилась. Рвучким рухом кинула в попільницю недопалок. Щось негарне тінню майнуло в її зеленіх зіницях.

— Ще б пак!.. Адже ви, я знаю, що зараз думаєте? Ви думаєте—ми розмовляємо двома різними мовами. Ви—представник класу, який... Та що вам про це говорити... Але... Гордію Маркеловичу, я, насамперед—жінка. І я прийшла... Прийшла до вас...

Мартинов відчув як комієць сорочки зробився раптом тісним. Він пік шию. І в цю мить він, Гордій, побачив те, на що не звернув увагу впродовж усієї розмови—він бачив її ногу в сірих шовкових панчохах і це виточене округле коліно, її надто низький виріз на грудях, її шию... І все ще не усвідомлював того, що вона сказала. А Ірина сиділа мовчазна, чекаючи...

9

Сава Мартинов приходив з роботи пізно. Наталя Марковна бачила його тільки вранці, коли він, нашвидку випивши гарячого чаю, брав у руки портфель і вже на порозі прощаючись, цілував сина. Вона проваджувала Вову в дитячий садок, а тоді вже йшла сама. Квартира Сави Мартинова порожніла. На хазяйстві залишалася тільки стара мати, Наталії Марковни.

А було й так, що Сава, повернувшись опівночі додому, знову вдягався і йшов на поклик телефонного дзвоника. Значить, десь була небезпека, затор, потрібно було його негайно втручання. В такі дні він повертався перед світанком, виснажений, блідий, і тоді спав короткі години, вже не роздягаючись, на канапі.

Рідко траплялися такі вечори, коли за столом сходилася вся невеличка сім'я. Тоді Наталя Марковна відкладала на бік рукописи (вона брала їх часто з редакції додому) і по-

чиналася жвава розмова за шклянкою кави. Сава жартував і розповів Вові про північ і білих ведмедів (найулюбленіші Вовині оповідання), а без чверті дванадцять, коли Вова давно вже спав, сідав біля репродуктора радіо й чекав тієї хвилини, коли починалось пересилання з Червоного майдану в Москві. Сава слухав гудки автомобільних сирен, самотні голови перехожих і, нарешті, розмірений урочистий бій годинника на кремльовській вежі.

Двадцять глухих, повільних ударів, що линули над тисячекілометровими просторами Радянського Союзу, викликали в серці солодку незрозумілу тривогу. Сава в цю хвилину наче сам був на великому майдані біля сивих мурів Кремля. І тоді яскраво бачив він червону столицю—з Кремлем і мавзолеєм Учителя, з заводами і фабриками, з вулицями й майданами, з парками й скверами. Було так, ніби слухав він у ту хвилину стукіт великого серця революції.

Одного такого вечора завітав брат Гордій. Сава й Наталя Марковна радо зустріли його.

— Як живеш, братухо?

Сава обляпив його обома руками, силоміць посадив у крісло.

— Розкажуй, Гордію. Як твої трупи? Копирсаєшся? Ти б перелив крові нашим старим. Га?

— А це навіщо?—сміявся Гордій.— Наш папаша—дідусь молодий. Атож, молодий дідусь. У його своя кров ще гріє. Найкращий машиніст.

— Вірно каже,—звертався до дружини Сава.—Я на машиніста Мартинова всім вказую, як на приклад.

Наталя Марковна нишпорича в паперах і діставала машиністового дописа. Брати впізнавали дрібне батькове писання й гесело сміялися.

— Про віщо він там?—питав Гордій.— Паровози, париста їзда? Невгамовний папаша. А ти, Наталя Марковна, все редагуєш газетку? З редакції, мабуть, не вилазиш?

Гордій розповідав про свої досліди, він говорив про трупи, як про звичайні речі—як от про виделку або бутерброд.

Семилітній Вова уважно слухав ці розмови й радив:

— Ти дядьку Гордію, приший людині друге серце, щоб було два. У аероплана ж буває два мотори. Як попсоється одно серце, тоді стукатиме друге, і людина житиме, житиме, житиме...

— Гаразд,—серйозним тоном погоджувався Гордій.— Давай я тобі пришию.

Вова притих. Він явно побоювався цієї операції.

— Ну що ж ти?—наполягав лікар.— Не хочеш уже? Пропонував, а сам тепер злякався?

Хлоп'я поглянуло на батька й матір. Але й у них обличчя були поважні. Цей дядько Гордій і справді може пришити

друге серце. А це ж боляче і кров капатиме (як з носа, коли розбив його позавчора).

Вова згадав ножа, що бачив його колись у дядька, і як криво уявив, як цей ніж порпається в грудях. Ні, він таки справді злякався. Цей дядько Гордій такий, що всяку операцію може зробити!

Але головне зараз у тому, щоб не показати свого боягузства. І Вова знайшов вихід:

— Чого ж мені лякатись?— сказав він.— Я такий, що й три серія носив би. А тільки не хочу, бо вони так голосно стукатимуть, що всі питатимуть яка година. Думатимуть—годинник.

Більше ніяких порад дядькові того вечора Вова не давав. Він пішов у свою кімнату й схилився над дощечками й звіздочками. Вова був славетний конструктор.

Вкладаючи спати, Наталя Марковна спитала сина:

— Чого ж ти, Вовусю, не розповідаєш якого паровоза вигдав? Чи може аероплана?

Вова, не перестаючи про віщось напружено думати, коротко відповів:

— Ні, я збудую парового цапеліна.

Наталя Марковна не знала складних таємниць цієї нової конструкції свого сина. Не знала, до якої трагічної розв'язки приведе ця конструкція. Тому вона тільки посміхнулася й поправила:

— Не „цапелін“, а целелін, Вова.

Сава й Гордій довго розмовляли, кожний про свою роботу. Кожному було чим похвалитись, але разом з тим брати говорили про труднощі, про боротьбу, що вони провадили на своїх дільницях. Гордій розповідав про деяких старих професорів, що й досі цурались громадської роботи, не виходили за двері своїх кабінетів. Вся країна чекає на наслідки їхніх наукових дослідів, а вони не квапляться, залізли на Олімп і, спробуй, стягни їх звідти на землю!

— Але ми стягаємо їх, брате! Стягаємо одного по одному. Звичайно, єсть і такі, що працюють з нами, але в серці зневажають нас, зневажають той молодий і сірий потік, що котиться до нас із заводів і колгоспів з жадобою знати, вчитися. Зневажають і своїх колег, таких от, як я, що їх висунув наш клас. Але проти факту не підеш—я їх частенько таки б'ю на диспутах, б'ю на практичній роботі. Правда за ними стоїть величезний досвід, але в мене й інших—молода запальність, упертість, і...

— І талановитість, Гордію,— додав Сава.— Я ж знаю, що ти—талант. Та й у газетах скрізь пишуть про твої сміливі й видатні експерименти. Ні, чорт візьми, весело робиться, коли подумати про наш час. На всіх дільницях життя перемагаємо. В науці, в мистецтві. Та ось хоть би й нашого Андрія взяти.

Пишуть і про нього. Фото з його скульптури часто зустрічаю в журналах.

Згадали про брата Андрія, скульптора, що закінчував у Ленінграді академію. Так, Мартинови були творцями й організаторами на всіх дільницях. Їхній клас, загартована в лютих боях мудра партія, висувала з своєї великої сім'ї кращих членів, кращих представників — упертих і талановитих. Вони творили молоду пролетарську культуру, що б лизька своїм змістом кожному, хто працює — негрові й французові, папуасові й англійцю, китайському кулі й робітникові лодзиських ткацьких фабрик.

Вся глибина, увесь зміст і вага цієї культури саме в тому, що вона інтернаціональна, що вона належить робітництву усього світу. І це прекрасно розуміли Мартинови — лікарі й поети, скульптори й інженери, конструктори й артисти. Розуміли й те, що нове й світле повстає на чорних уламках старого. І вони боролися. Мартинови здобували собі законне право бути першими в новому світі. Люди темного минулого ще здіймали голови, сичали й намагалися вжалити. Люди ці ще чіплялися за свою культуру, що поступалася перед молодістю землі.

Мартинови розуміли, що машиністи й скульптори, поети й лікарі, конструктори й заводські бригадири — роблять одну спільну справу, усе це члени великої родини Мартинових. І хто зна, що цінніше, що важливіше для нового світу, для нової ери на старенькій планеті землі — високий витвір митця-скульптора, чи потужний паровоз, чи могутній повітряний корабель. Хіба цей паровоз і цей корабель-гігант не є твори мистецтва? Хіба не однакові емоції викликає цепелін чи комбайни, Дніпрельстан чи Біломорканал і талановита поема про цей же цепелін і Дніпрельстан і мистецька скульптурна постаць робітника, що творив ці комбайни, цепеліни. Дніпрельстани?

Брати їли горіхи, розмовляли, палили. Підстрижене коротке волосся в Сави стоїть їжачком, як щітка. Він роздумливо проводить по ньому долонею.

— Да, Гордію. Мені трохи смішно робиться, коли ти таким хазяйським голосом розповідаєш про свої досліді, про трупи. Наче циган, що перелічує скільки в нього коней. Але що ж — ми господарі. Господарство в нас не мале. У тебе клініка, хірургія, у мене — залізниця. Артеріальна система республіки. І ми робимо другу революцію на кожному кілометрі путі. Будемо нові мости, ремонтуємо старі. Оті мости, що їх висаджували в повітря п'ятнадцять років тому, щоб перетяти путь білогвардійським ешелонам. Інші я заплющую очі й думаю про свою роботу. Мені мариться, ніби вся республіка гуркочучи колесами потужних паровозів, мчить і мчить уперед, мчить відважно, звирившись на своїх досвідчених маши-

ністів. Я не поет. Шкода. А то б я оцей образ втілив у спі-
вучі рядки віршів. У них була б музика паровозних коліс.

Гордій усміхався.

— Я тебе, брате, завжди знав як лірика. Ти любив квіти,
любив блакитне небо. І зараз ти такий, як бачу. Отож мені
трохи дивно, як ти сполучаєш у собі залізний характер орга-
нізатора, начальника політвідділу, і... і оце бажання написати
вірша. А втім, я забуваю, що ти в папашу пішов. Він квіти
любить не менше, як свій паровоз.

Гордій бере з тарілки жовтий волоський горіх і розбиває
його обережно молотком. Горіх лускає з сухим тріском Гор-
дій обчищає з нього тонку шкарлупу і на долоню падає ядро.
Воно подібне до двох мініатюрних півкуль людського мозку,
в борозенках, у рівчачках, Лушпайка впала на синій шевіото-
вий костюм. Зараз шевіот здається чорним — у кімнаті напів-
темно, на лампочку насунули зелений шовковий абажур. У
вікні лежить блакитний квадрат зимової ночі.

10

В кабінет увійшов низенький підстаркуватий чоловіча.
Він зняв кепку й привітався. І в ту ж мить Сава пригадав,
що вже зустрічав десь ці трохи витрішкуваті прозорі очі, ці
підстрижені колючки рудуватих вусів на круглому, як місяць,
обличчі.

— Я до вас товаришу Мартинов!—просто сказав чоловіча
й сів до столу.—Мое прізвище Чумак, Мануйло Чумак.

Начальник політвідділу зацікавлено позирнув на відвіду-
вача. Про Чумака Сава чув. Це був кращий мастильник, по-
стійний делегат від залізничників на всіх конференціях і з'їз-
дах. Це він у вісімнадцятому році відмовився мастити букси
вагонів гайдамацького поїзду, що віз на фронт гарматні. Це
було сигналом до загального страйку, коли ворожий поїзд із
терміновим військовим вантажем залізничники чотири доби
тримали на станції, загнавши його в забувень.

— Дуже радий,—простяг Мартинов руку.—Ви були, зда-
ється, на нараді. Пригадую, пригадую. Це в нас за тридцять
років не було жодного відчеплення через горіння букс?

Старий мастильник ніяково посміхнувся й махнув рукою
здавалося йому соромно згадувати такі „дрібниці“.

— Атож,—сказав він.—Службу свою знаю. У мене до вас,
товаришу Мартинов, дільце есть. Еге ж, кха-кха...

І враз якось дивно змінився вираз Чумакових очей. Він
примружився й веселі лукаві крапки замигтіли раптом в зіницях.
І водночас все кругле голе обличчя засвітилося простодуш-
но-хитруватою усмішкою. А руки вже мацали щось у кешені
засмальцьованого піджачка—і ось мастильник витяг газету.

Сава побачив те число „Правди“, де вміщено постанову
РНК та ЦК про роботу залізничного транспорту.

— Читали, звичайно?— обвів Чумак коротким брунатним пальцем постанову.— Читав і я. Читав, кха-кха... І ось у мене тепер така думка об'явилася, товаришу начальник. Я чув, що ви кріпко за справу вхопилися. Обома руками. Об'явилася така мисль, щоб допомогти вам. Говорив я вже про це з своїми товаришами. І ми конкретно вирішили.

За вікнами, важко гуркочучи колесами, пройшов паровоз. Димові пасма простялися рудими сувоями й повільно танули. Засвистів сюрчок на платформі, і хтось гукнув: „Сорок третій! Давай сорок третій!“.

Мануїло Чумак говорив скупю, обмірковував кожне слово і наче стежив яке вражіння справляє ця розмова на Мартінова.

— Конкретно вирішили. Оголосимо себе ізотівцями на транспорті. Уся бригада, як один. Щоб у бригаді ні одного відчеплення. І щоб інші бригади прилучилися. Та як це краще зробити? Я й прийшов до вас порадитись,

Він запалив цигарку і коли почав говорити начальник політвідділу, бригадир мастильників приставив рупором до вуха долоню, щоб не пропустити жодного слова. В другій руці згасала цигарка.

Сава порадив негайно ж розпочати похід за кращого мастильника, оголосити ударні бригади, викликати на змагання...

Чумак жваво присунув стілець ближче до столу.

— Кажете — на змагання? Оце воно й єсть. В точку. Ось тут у газеті сказано...

Він розгорнув газетний аркуш і прочитав:

„...проста, але надто важлива посада“... Це про нас, про мастильників. Здоровий вагон без нас не буде. Ми — центр, це вірно. Без мастильника розвалиться транспортне господарство. А про змагання я міркував. Думаю, що викличемо бригаду Маслової. Побалакаю ще з хлопцями.

Чумак пішов, залишивши в кабінеті ледве чутний запах машинного масла й міцного тютюну. Начальник політвідділу підійшов до вікна. Він бачив, як старий мастильник вийшов на ганок і крутими східцями почав спускатися на платформу. Він ішов і виразно жестикулював рукою, диригуючи своїм думкам. Потім ураз, щось пригадавши, зулिनився й дістав записну книжку. Послинив олівця й хутко черкнув щось на сторінці. Рзмовляючи з уявлюваним співрозмовником, весело закивав головою й хутко, не озираючись, пішов платформою. „До бригади“,— подумав Сава, любовно дивлячись услід широкий, трохи сутулій спині бригадира.

Мартінов бачив, що стежки до переламу намічено чіткі, певні. Розумів, що, це тільки початок, що роботи сила-силенна. Розумів і те, що, сидячи, отут, в своєму кабінеті, не можна домогтись перемоги. Треба самому щоденно бути на всіх дільницях—і в депо, де на цілі тижні відволікають невеличкий

ремонт (і всеж таки паровози виходять до кінця не відремонтовані), де течуть паровозні труби й квітне нехлюйство, треба самому бути й на горці, де башмачники б'ють вагони, і в диспетчерській, і на стрілках.

До тогож треба самому оволодіти багатогранною технікою, бо інакше не побачиш „нуду“, і всі заходи до ампутації через це будуть поверховими, залишаючи гнилий хворий корінь.

Сава ясно усвідомлював, що хвороба транспорту не тільки через нехлюйство та низьку кваліфікацію робітників. Розумів, що тут діє інша сила, прихована й через те найнебезпечніша, ворог маскуючись виводить на ремонтувальні зазубні сотні поповнених вагонів.

Сава ще не знав гаразд людей, що працюють поруч із ним,— треба самому кожного розкусити, перевірити в роботі. І тому з такою особливою уважністю ставився він до своїх співробітників, викликав на одвертість, підхоплював робітничу ініціативу. Розумів, яку відповідальну й важливу дільницю доручили йому партія й уряд.

У двері тихий, обережний стукіт. Так можна стукати одним пальцем — стукати й бути непевним, чи відчинять на те стукання двері. Сава гукнув:

— Увійдіть!

Тоді на порозі з'явився начальник депа.

— Сава Маркеловичу, я тебе не затримаю,— мало не навшпильках підійшов він до столу.—Я, знаєш, до тебе, як комуніст до комуніста... да, люди, що носять, так мовити, партійний квиток у кишені, отже, так мовити, товариші!..

Сава скривився. Не подобався йому тон цієї людини, все це плутане й довге речення.

— Знаєш, товаришу Ковінька,—перебив він начальника депа,—ти говори мені просто, без волинки. Без цієї китайщини... Не люблю.

Товариш Ковінька заметушився й без видимої потреби кілька разів для чогось відкрив і закрив портфель.

— Ну, от, ну от... да. Ти не зрозумів мене. Та я тобі просто. Я не затримаю. Бачиш, Сава Маркеловичу, сьогодні знову, чорт його знає, вибуло з ладу троє паровозів. Що? Та звичайно, старе—протікають труби. На двох паровозах витоплено пробку. Да... Конкретні винуватці, питаєш? Так мовити, конкретних винуватців і не знайдеш...

Мартинов різко поворухнувся на стільці.

— Не хочу цього чути. Винуватців треба знайти. Так у тебе боряться із знеосібною, товаришу Ковінька?

Власне кажучи... Винуваті машиністи, але вони складають усю провину на слюсарів. Мовляв поставили погану пробку. А слюсарі—на машиністів кивають. Важко зрозуміти.

— Ось що я тобі скажу,—нервово пересмикнув плечима Сава.—Винуватців треба знайти. Але це не все. Треба поста-

вити справу так, щоб взагалі не доводилось шукати бракоробів. Подібних випадків не повинно бути. Ти — начальник депа. Ти маєш працювати з партосередком, у тісному контакті з профкомом. Ти ж комуніст, товаришу Ковінька. Я розумію — справа важка, але треба ж самому щось робити. Чи ти, може тільки на політвідділ покладаєш надії?

Товариш Ковінька обережно присів на кінчик стільця й хутко почав діставати з портфелю акуратно переписані на машинці папери.

— Ось, Сава Маркеловичу, — похапливо кидав він. — Ось будь ласка. Протокол виробничої наради. Виклик на соцмагання четвертої бригади. Ось мої накази за тиждень. Наказ про штрафи...

Сава тільки руками розвів.

— Та що це? Для чого мені ці папери, не розумію?

— От, прошу. Да. Не розумієш? А обвинувачуєш мене в бездіяльності. Прочитай, сам побачиш. Роботи в мене — сила. Перевантаження. Я ж, крім того, тимчасово керую зараз вагоно-ремонтним цехом.

— Я це знаю. Але що в тебе є, крім цих протоколів і наказів?

Начальник депа замовк. Спід русявого волосся викотилась йому на лоба блискуча краплина поту. Червоні пітні руки безладно перебирали паперову купку.

Саві стало гидко від цих метушливих рук, від улесливого голосу, від усієї шанобливої фігурки відвідувача. Начальник політвідділу голосно затарабанив пальцями по столу й, схопивши портсигар, хутко вкинув у рота кінчик цигарки.

(Продовження буде).

ВЕЧІР

На сконі день і лиш найвищий берест
тримав гарячі соняшні скалки,
у власних тінях танули гілки
вривався вечір у розкриті двері.

Вривався вечір, зоряним огнем бив,
удари падали стьоожками, косими
проносив повз дверей полосу неба
і зорі пахли абрікосами.
І я, осилений напруженням хотінь,
грудьми розпахнутими зустрічаю вечір,
що розриває кільця духоти,
і падає волохкістю на плечі,
Я обминаю друзів тих, що вдома
лишили не докінчені рядки й палітри.
Струхнувши з м'яз незримий порох втоми,
дихнули свіжістю повітря.
Я пропустив таємну пару швидше, ніж
піймав очей неповториму гру.
Повз мене промайнула дівчина
І залишила свіжим кожен рух.
Я розривав здогадок пасма в'язкі,
я розумів, що помилився вечір,
Я розумів,

а біла тінь пов'язки
підводилась стіною заперечень.
Мої ступні зривались пилюгою,
думки і м'язи закипали злістю,
і схрещувалися над головою
заводу стук і шелестіння листя.
Прозорий дим спускався додолу круто
Я до знайомого варстату погляд кинув
І в шибку вдарилося. Як я міг забути,
що цех її працює другу зміну.

ПОЛТАВА

«...встретятся в вагоне малознакомые люди и под стук колес разговаривают о том, чего бы не сказали никогда в другое время, потом разойдутся и никогда больше в жизни не встретятся».

— Н. К. Крупская

Експрес підходив до Полтави. Город-сад полонила рання тепла весна. Недавно пройшла перша гроза. Пасажири одсунули вікна і жадібно сповнили легені цілющим озном. Експрес ішов повним ходом. Одначе, солов'їв було так рясно в цвіту, що свисти їхні не вщухали в вагоні. Кожен соловей устигав кинути лиш один свій подих, щоб дальший підхоплював музику. Свистять і пасажири, схилившись на раму вікна, і вітер свище від швидкого руху поїзда. Весна у полі, в садах, у вагоні пасажири розхристують груди, бо й там весна...

— Я, син трудового народу... приймаю на себе звання воїна робітничо-селянської армії...

Люди оглянулись. Хто це так голосно й для чого проказує слова присяги.

— Зобов'язуюсь носити звання з честю, добросовісно виконувати військову справу і, як зніщю ока, зберігати народне і воїнське...

У купе хтось аж чмихнув сміхом. Ну, як же не сміятися? Он сидить уже літня молодиця, схилила голову, сріблясте волосся вибилось спід хустки. На колінах розкрита книга і вона голосно читає:

— Я зобов'язуюсь на первий заклик робітничо-селянського уряду виступити на захист Союзу... від всякої небезпеки... І не пошкодую ні сил своїх, ні самого життя.

Молоді пасажири обступили дивну жінку посміхаючись.

Вона зупинилась, ясно глянула в упор на людей і спитала:

— Ну, що, хлоп'ята, як воно виходить?

— Хорошо, мамаша, чудесно, жарте далі!
Надхненно, з гарячим лицем, на повні груди набрала повітря і закінчила:

— Коли ж по лихому наміру відступлю від цієї урочи-стої... нехай покарає мене сувора рука революційного за-кону...

Молодь тісним колом обсіла її, заглядаючи прямо в лице. Закінчила, закрила книгу, розв'язала хустку, закинула її на плечі, і перед очима в усіх на грудях у неї рельєфно ви-рисувався малинового кольору значок з поважними літерами:

ЦИК СССР

— Оце іду... завтра буду приймати присягу на Первомай-ському параді від молодих новобранців. Так оце й готуюсь, щоб не острамитися перед людьми. А ви, розбишаки, глуми-лися бач!..— І просто, як мати, засміялась.

Всіх зацікавила проста і разом з тим така висока особа — член уряду. Почали розпитувати. Вона охоче відповідала.

— Учора приходить до мене прямо в цех Григорій Івано-вич, приїхав перевірити роботу нашої Канатки. Підійшов до мого станка, привітався — завтра, мовляв, поїдеш Олександро Марковно, присягу приймати. Ну, щож, чи їхати, то й поїду...

Швидкий поїзд, постоявши на станції Полтава, набирав пари, обгинаючи город по крутому високому насипу. Вигля-дали всі в вікно: перед очима рельєфна панорама, залята молоком ранного цвіту. Кожен вигадував найщиріший ком-плімент полтавській декорації. Тільки Марковна сумно диви-лась у вікно. Заглиблено з самого дна грудей вирвалось у неї:

— Ех, Полтава!.. Будь воно трижди прокляте!.. І стиснула губи, стривожено. Всі помітили її схвильованість. Спробували заговорити про сторонні речі, щоб розважити її.

— А який тут насип крутий, — хтось сказав так, аби не мовчати. Другий почав говорити, що тут, мовляв, і поїзд легко може зірватись під одкос. Колеса дружньо стукотіли, набираючи кілометри. Пасажири розгортали пакунки — ве-черяти.

Почало смеркатися. Попливла розмова рівно, як вода ключа з польової криниці.

— Мого старого махновці задушили, довго й не до-прашували, записали прізвище й скомандували: ну, Яновський, виходь...

З дітьми осталась... Два старші сини зразу ж пішли на фронт, а я з найменшим, як вовчиця, по оцих тернових пол-тавських кущах спасалась, поки й собі не прибилась до пар-тизан. Отут доручили мені ворогам поїзд пустити під одкос.

Піймали. Піймали мене патрулі і привели до коменданта Полтавської станції, а я з хлопцем... Його від мене відірвали та й досі не знаю де він, чи живий? А мене уночі повели стріляти. Ну, що ж, ми живучі... Упала на землю, а земляця сира, як мати. На світанку очуняла, сяк-так долізла рачки до знайомої хати, обрятували люди... Видихала... А бронепοїзд я їм ще не один під одкос пустила за всю революцію...

Дітей своїх двох відшукала таки: один тепер начальником політвідділу, вже і Леніна орден має, а другий у Москві на професора вчиться... А третього, найменшого...

Експрес мчав на захід, обсіпаючи іскристими вогнями зелені кущі по дорозі.

II

... Дощ не дощ, а сіялось рясно. Гарнізон построєно в каре навколо трибуни. На помості командир і комісар, секретар райпарткому і члени виконкому стояли. Між ними—член уряду товаришка Яновська. Вона гаряче схопилась лівою рукою за бар'єр трибуни, рвонулась уперед, і вже права рука в неї меч, а слова схвильовані...

Молоді бійці артилерійського полку дають урочисту клятву служити своєму народові до останньої росинки крові.

В останній шерензі каре стоїть юнак. Він такий же, як і всі, уважний, молодечо підніс наготову гвинтівку, разом з товаришами проказує слова присяги.

І кожному курсантові так хочеться якнайглибше вдихнути майського повітря, а тоді з самого дна легенів нехай вирине слово поривом, силою, зростає, міцніє, тоді набирає в гортані голосу й розряджається по молодецькому над головами курсантів четвертого дивізіону і далі всього полку.

— я...

— син...

— трудового...

— народу...

Пристрадно дивиться юнак на трибуну. Каре велике, широке. Пальці притискають довірену зброю, а владний голос закликає:

— добросовісно...

— вивчати...

— військову справу...

— і як зіниці...

— ока...

Голос з трибуни такий теплий і разом вимогливо суворий. Кожне слово новобранець повторює за нею. Всіх він так гипнотизує, як його? Усім так легко повторювати за нею присягу:

— і не пошкодую

- ні сили своєї,
- ні самого життя.

Голос юнака з останньої колони, а її звуки з трибуни зустрілись, зрослися, включились контактом:

- нехай...
- покарає...
- сувора рука...

Жаль, що далеко і не видно її лица, а звідси видно лише силует. Нехай це й краще — більше нагадує матір.

Скільки років виростав на вулиці, ніколи не дозволив собі такої сентиментальності. Завжди твердий, як кремій. Креми — од нього іскра засвітиться. Безпритульні завжди його ставили зразком. А сьогодні, дивись, мамин синок... Піймав себе на цих думках, аж ніяково самому стало, може й лице зашарілось іще, зовсім спасував перед курсантами. Провів самими чоловічками очей, чи ніхто не дивиться.

— Вольно! — залунала команда начальника по всій площі. Повертали в казарми маршем, фанфари заспівали мелодію. За ними підхопив полк. Так ще ніколи не співалось за всі шість місяців життя в армії, як сьогодні.

— Захищай кордони

Рад — рес —

публіки!.

А тенора аж із крайньої шеренги чути в голову колони, першу партію виводив:

— Рад — республіки!..

Дош не дош, а сіялось рясно. Поверталися з параду в казарму.

III

Другого травня курсант Полтава заступив чергувати по дивізіону. Ранком приходив начальник школи, оглянув казарму і повідомив, що в 11 годин ранку приїде до них член союзного ЦВК'у, тож треба приготуватись, щоб так зустріти і показати ударний полк, як годиться в нашій армії.

І тому черговий зараз мотається по дивізіону, не дає нікому спокою. Він сьогодні хазяїн тут. Він за кожну людину, зброю, коняку і навіть за кожну ниточку в казармі — відповідає.

А ще ж і квіти полити треба. Цього року одержали фікуси і пальми. Комсомольці взяли індивідуальне шефство над ними. І хоч Борис сьогодні в наряді, однаково треба полити свою підшефну. Набрив півграфіна води, підійшов до пальми і дбайливо зрихлив пальцями чорну землю.

Потім перевірів ленінський куток, заправив ще раз ска-терті на столах, заставив вогкими щітками підтерти підлогу, відчинити кватирки, провітрити кімнату, включив радіо, огля-

нув револьвери, взяв з піраміди пару гвинтівок — чисті. А як же інакше? Збігав на конюшню — ну, причепитись ні до чого. Коли в звичайний день нікому наряд позачергово записати, а тим паче сьогодні.

Ну, здається, все. Підійшов до зеркала — себе ж треба перевірити. Так. Шоки Федька вибрав на вищий сорт. Провів пальцем по губі, чи не осталося волосинки під носом.

— І де ти там волос шукаєш? Подумаєш, старик! У тебе ще й брити порядком нічого...

Хто це сміє так фамільярно з ним сьогодні поводитись. Зложив холодну фізіономію і велично повернувся очима назад, на Федька... той стервся. Він зовсім забув, що його друг сьогодні уперше чергує по дивізіону. Дружба дружбою, а дисципліна само собою...

Глянув Полтава на свого найближчого друга якнайсуворіше. Брови й губи не видержали — так з усмішкою й став...

Федя підбіг до нього і поправив кружок комірка, що вузьенькою смужкою підкреслював рожеву молоду шию.

Значить, усе готове! Глянув на руку — без чверті одинадцять. Глянув на денвального — той так само заглядає на годинника. Обидва вони сьогодні напружені.

Денвальний знає свої права. Коли увійде член ЦВК'у, а в цей час не буде близько чергового, він перший повинен, як полагается, скомандувати:

— Четвертий дивізіон, встать, струнко!..

А тоді вже нехай черговий підбігає і рапортує собі, як що не заплутається.

Ні, курсант Полтава не заплутається, не прозіває і як тільки рипнуть двері, ого як скомандує і рапорт одрубисто скаже по артилерійському. Ось зараз треба його повторити. Повернувся до вікна, глянув на плац; а там вихідний день в повному розгулі: охкає волейбольний м'яч, ніяк не впаде на землю, духовий оркестр жарить попури, велосипедисти, як молнія, літають, спицями на сонці виблискують...

Хай собі гуляють, а він гордо несе свій перший наряд після присяги. От нікого не поставили першого, а іменно його — Полтаву. А що як вона засміється, коли почує таке оригінальне прізвище. Ніколи не задумувався над цим... Там, де в ті безпритульні роки причепили йому прізвище Полтава і коли в новому місці питали:

— Чому Полтава, а не Кремінчук? — жартома відповідав, не надавав значення, а сьогодні подумав. Пусте! Не прізвище робить людину, а справжній курсант робить славу своєму прізвищу ударника.

Значить так і одрекомендуюсь:

— Черговий по четвертому дивізіону курсант Полтава. Жаль мало говорити, коли б ще що додати. Начальник школи цього не любить. Коли запитає, ну, тоді можна додати.

Ні, члену уряду можна все зразу.

Уже час пильнувати двері. Зараз вони відчиняться.
— Товариш черговий можна гармошку розкрити?

Ну, хто це, хто це знову в цю напружену хвилину його відриває... Ну й Федька...

— Та, будь ласка, грай. І побіг штору поправити аж на тім вікні.

Дневальний дуже зрадів такому збігу обставин, що черговий відійшов від дверей. От, коли б у цей час вони прийшли, він таки перший би скомандував. На часах уже рівно, рівно одинадцять. І тут на його щастя розкриваються повільно двері. Дневальний рад случаю, аж заплющує очі від щастя і, розкрити горлянку, що сили гукає:

— Четвертий дивізіон, встать, струнко!..

Всі курсанти, що чекали цього моменту, схопились. Першумить була урочиста тиша, а далі всі виразно чують до краю знайомий голос:

— Здрастуйте, ударники! Вольно, сам такий був!..

Так от штукар, отаку чудасію одпаяв. Дневальний не роздивився і скомандував найменшому вихованцеві полка — десятилітньому Серьожі. А Серьога молодець, прийняв команду, як майбутній командир.

Курсанти збилися до дверей і реготались з витівки хлопця.

— Там ще не йдуть?

Але в цей час вдруге розчинились двері й в них стала вона. На рожевому лиці сріблясте волосся двома голубиними крилами загорнулось назад.

Сірі очі ясно глянули в упор курсантам. Чи треба було спеціальну команду давати. Дивізіон здригнув і захолов піднесено, урочисто.

Він не чув свого голосу, як скомандував, як рапортував? Та очевидно, все в порядку, бо командир і комісар похвально моргнули йому. Він тільки ясно бачив, як мати засміялась, коли він випалив:

— Курсант Полтава!

Це все пройшло за одну десяту секунди, а зараз вона простягає йому, черговому по дивізіону руку, щоб в його особі потиснути руку всіх.

— Ну, здрастуйте, мої хлоп'ята, — повернула голову до всіх.

— Здрастуйте — відповіли на повні груди юнаки.

— Вільно, — уже зовсім тихо подала команду.

Невидима дрож пробігла попід гімнастюркою в Полтави.

— Мати... І як це я вчора не додивився. Ну ясно вона... Тепла рука її. Скільки років, я загубив щонайріднішу руку. Ще там у коменданта станції відірвали малим від цієї руки. Відірвали й повели її стріляти за насип. Він ясно пам'ятає два постріли.

Та зараз не до цього. Думки блиснули за одну соту хвилини, зараз він тут хазяїн, має звітуватись членові союзного уряду... Струнко натягнута кожна жила, кожен нерв, кожна складка гімнастюрки...

— Ну, показуй, Полтаво, свою казарму! Та де ж ваша казарма? Дивись: картини які—аж пристояла, залюбувалася репродукцією Репіна.

— Бурлаки на Волзі.

Глянула по кімнаті очима господині.

— Дорожки, підстилки під ноги, зелені графіни, столики покриті свіжими скатерками, квіти широке листя розкинули.

— Хіба це казарма? Ви, хлоп'ята, бачу, ліквідували її, як клас, адже правда? І духом її вже не пахне тут. Такий фікус... Де ж це ви дістали такого? Знаю, студентки з садового технікума подарували, ви їм закрутили голови своїми шпорами... А цю ж пальму хто доглядає?—прихилилась, повернула дощечку, читає напис: „пальму поливає Борис Полтава“.—Це ваша, товариш черговий? Підшефна, значить, пальма?

Ні, мати аж ніяк не пізнає. Куди там пізнати? За ці роки він виріс, змужнів, широкі плечі, загорів лицем.

— Так вас Борисом звуть? Ну, добре. А ну ж покажіть, лишень зброю. Колись і в мене Борис був—закінчила сама до себе.

Командир і комісар в цей час похвалили поглядом кожний його рух, поворот, відповідь. Покищо все гаразд.

Підійшли до піраміди, розпахнули синю занавіску. Стоять, як нові, почищені і машені гвинтівки.—Ех, не забула рука фронтовички... схопила крайню, так і вросла в руках трьохлінійна, виймає затвор, досвідченим оком заглядає всередину ствола... загострила око... А що, як там порошок яка? Ну, тоді біда. Чи я ж їй попала?—прочитав Борис напис і заспокоївся—це Федьчина—той не з таких...

— Що, тов. Яновська, може іржу знайшли?—вирвалось у комісара.

Колінка здригнули у вартового, аж морозом полоснуло, як він сказав—„Яновська“. Ну, правильно, а як же звичайно вся сім'я їхня називалась Яновськими...

— Це я так залюбувалася... Цівка чиста. Я вже боюсь, коли б і не перехвалити вас, та ніяк не знайду, щоб вилаяти за що. Молодці.

Курсанти аж горять від заздрощів. Отаке щастя Полтаві сьогодні, і везе ж чоловікові. Перший пішов чергувати і першим рапортував членові Центрального Виконавчого Комітету.

Пішла в ленкуток. По дорозі у Бориса знов думки недисципліновані—признатися, чи ні? Ну що я змалечся, тут і командир, і комісар, і курсанти...

Ідучи рядом з нею, по хазяйському пояснює все, що не питає.

В ленкутку саме й трапилась катастрофа, там, де найменше її чекали.

Борис готовий провалитись зараз крізь цементну долівку, командир і комісар направили дві парі очей прямо на нього. Вони тепло змінили на докір, курсанти всі погляди направили на його. Який скандал, осоромився дивізіон...

Перед самим членом союзного уряду в зразковому ленкутку, на зеленому покривалі стола лежала довга біла нитка... Товаришка Яновська мовчки, якось по жіночому взяла пальцями ту прокляту нитку, скрутили її в долоні і викинула може й сама того не помічаючи. І нічого не сказала.

Не тільки у чергового, у всіх лиця горять від сорому.

— Ну, діти мої, бувайте здорові, мені ще других треба одвідати, бо завтра і вам і мені на роботу...

Проворно йде до виходу, її провожає найщиріша овація курсантів, а черговий, пам'ятаючи устав, проводить члена уряду. Чітко міряючи кроки, срібно цокотять молодецькі шпори. Довів до дверей, пристукнув каблуком, приклав руку до козирка, став струнко,

— Дозвольте бути свободним?

Вона на прощання обласкала поглядом усіх і глянувши на нього сказала.

— Так, будь ласка, товариш черговий, можете бути вільним! — Відпустила його й вийшла з комісаром і командиром з казарми.

Борис став. Здавив гарячими долонями голову. Бура бушувала в душі. Гордість за матір, радість за себе клекотала і рвалась наверх. Блиснула думка сказати зараз усе Феді... А тоді круто повернувся, сміливо рвонув двері, вискочив у коридор — вони втрюх сходили по східцях...

Розкрив своє юнацьке серце й страшно крикнув навздогін:

— Мамо!

ДРУЗЯМ

„Я воин, драчун, человек“.
А. Грин

Ми рано забули пісні матерів,
Їх яснії очі, долоні м'які
І губи над нашим дитячим спокоєм...
Ми спокій забули,
Ми бігли у поле,
Де вітер і хмари, і коні важкі,
І вершники сиві од пилу шляхів.

І вечір приходив, і ніч пробігала
Чорним обозом,
Глухими шляхами
Солдатські шинелі за нею брели,
Широкі знамена над нею кружляли,
Розбухлі од крові,
Та марно ми
Між піших і вершників виглядали
Напівзабуті обличчя батьків.

І нам було боляче, що ми самі,
Що теплого притулку ми не знали,
Безжурного сміху і ситого сну,
Що під лахміттям ми поховали
Незбутні надії і мрію ясну.
— Наївне дитинство,
Ми жадно шукали
Пояснень на світ, що вставав перед нами;
Вологістю зор шамотінням трави,
Чужими хлібами, садами чужими,
Батрацькою піснею над полем озимим,
Сльозами удовими матерів.

Даремні шукання, — ніхто не знаходив
Потрібної відповіді;

— Мовчали люди
І їх страшну, бездумну природу,
І їх скупий, мовчазний розсудок
Ми проклинали на самотині.

А роки ішли, важкі і нестримві,
В полях осипались жита
І далеко
Падало сонце...

Просторим степом
Брели ми, — й самі не знали куди,
Братерські могили шуміли над шляхом
І падав під ноги самотній ковиль,
Росу оббиваючи, сповнений жаху.
(Давно те було,
гей, давно-о!
Тільки згадки в хвилини безсилля
Біль,
— За наше убоге, глухе минуле).

Ми юність стрічали суворі і хмурі,
Згинаючи плечі, ми йшли на заводи
І зупинялись, збагнути безсилі
Багатство руху, напруги і волі,
Що перед нами світ розпахнуло
Новою, тривожною глибиною.

Народження ритмів неясних,
хаосу
Первісних взаємин; змагань і дружби
Тріумфу хмільного веселу поступ,
Крик радості, що обпікає губи,
І волю — перемагати і жити
Відчули ми спершу...

А все було просто,
Звичайні люди з лицем відкритим,
Що вміли сміятись і вміли любити
— Клали простору дорогу в майбутнє.
І ми раділи цим славним будням,
В роботі, в учобі, в веселих змаганнях
Ми мрії забуті свої пізнавали, —
Надії, стремління.
А вечорами,
Коли над садами сходили зорі
І пахло росою,
ми брали коханих

І в небо — високе і неозоре —
Зривалася пісня про труд і кохання.

Ми радість пізнали життя
І кругом
Мужвіла республіка
— На стадіонах,
Розгойдуючи упруге стегно,
Друзі мої набирали розгону,
В небо виводили літаки,
Плавали в сонці
І над землею,
Свіжого неба ковтнувши в легені
Падали, крила, спустивши м'які.
Хмілем і медом бродила земля
І це була юність, — нова, неповторна,
Сповнена волі, стремління, змагань,
Мужності
І перемоги — сповнена.

— Я знаю
Нащадок над нашим тілом
Чола не нахмурить, не схилить стану,
Він, може, згадає хорошу пісню,
Що ми її з вами сьогодні співали
І скаже:
„Вони нас навчили жити
Навчили радіти й перемагати,
Так слава їм
— людям,
борцям
і солдатам“.

МАКСИМОВА ЗАМОРОКА

ФРАГМЕНТ

— Стрівайте, хлопці, не співайте. Нам тепер сумні пісні не до лиця. Хай дівчата доп'ють чарки, закусять млинцями з печенею, та заспіваємо веселої про нову долю колишніх голодранців-наймитів, бідняків, приймаків, сиріт, удов... День видався такий веселий: сонце золотить нашу колгоспну землю, вітер легітно гонить у прозорій блакиті бабине літо—от зірвуся вгору і я та й полечу без крил разом з бабиним літом над садами, левадами, над найвищими тополями...

— Верзеш ти, Максиме, таке, що й купи не тримається: вже давно звечорило, а тобі все ще сонце... Вставай но краще за столу та навідайся до комори, щоб яка лиха людина не забралась до хліба, поки ми оце в хаті гамарчимо...

— Ти дурна баба: мені сонце тепер і ввечері світить, все рівно вдень... Куркулеві не світить і вдень, а мені світить і опівночі...

— Не ганьбте дружини, Максиме Никоновичу, без потреби— вона вам як мати—і літами, і добрістю...

— Літами вона мати, а розумом—трухлявий пень, політики нашої не тямить.

— Ай-ай-ай, Марчук, а ще й перший ударник, двісті сорок пудів хліба сьогодні ми тобі привезли... Забув, з яким словом товариш Сталін звернувся до жінок-колгоспниць на всесоюзному з'їзді? Я своїми вухами чув. Каже...

— Тату, Олекса Назарців чогось вас кличе, на дворі стоїть...

— Олекса? Давай його сюди, до хати... Він хоче, щоб я повів його в свати до... до одної дівчини. Чого ж, і поведу... і поведу, і висватаю йому дівку—по перше число...

— До кого, до кого в свати?

— Не скажу...

— Скажіть, Максиме Никоновичу!

— Не скажу, секрет.

— Він боїться признатись, щоб... коли дадуть гарбуза...

— Хто, хто боїться? Кому дадуть гарбуза?.. Що я, такий же дурний Максим, як був до колгоспу? Ні, годі, минулось.

Тридцять п'ять років жив на світі дурним Максимом, ніhto не брав ні в боярини, ні в свати, а тепер моє право прийшло: бо я в колгоспі перший ударник і на селі перший чоловік...

— Ваша правда, Максиме Никоновичу!

— Правда, правда!

— В теї, на яку Олекса вабиться, не витанцюється твоє сватівство, Марчук...

— Не витанцюється? В мене не витанцюється?

— Не вигорить... Бож не ти сватаєшся, а Олекса...

— А я кажу—вигорить!.. Раз я взявся...

— Берись, кільки хоч...

— Ти дурний!..

— Максиме!

— Не сперечайтесь, хлопці!..

— Ти хоч був на всесоюзному з'їзді, а я тільки на обласному, але ти дурний. І я тобі зараз доведу... Де мій кашкет? Параско, дай, сюди нового картуза... А ви, дорогі гості-ударники, не розходьтесь, за півгодини я вернусь не сам, а з Олексевим тестем і нареченою... з нашим ударним бригадиром Лукашем та його ударною донькою Лідкою...

— То значить, до Лукаша?

— Олекса Назарець!..

Через якусь півгодину Максим Марчук таки вертався додому, але жорстоко пострамлений, побитий.

— Ти мене, Максиме, більш, ніж дивуєш своїм сватівством, своїми словами,—сказав Лукаш.—В чому ти бачиш новий колгоспний побут, що про нього ти допіру на веселу голову стільки торочив, а я мовчки слухав, коди ти йдеш сватом, як за куркульських часів було?.. Тобі, крашому ударникові, пора вже знати б, що не ті в нас часи, не ті інтереси, не ті й звичаї мають бути при одруженні. Вподобало одно одного—хай собі беруться без усяких свідків, сватів, бояринів, братів. Що ти, сват, можеш за нашого часу вихваляти женихового? Грунти, воли, коні? Все це тепер у колгоспі, все це не одної людини, а всіх: і твоє, і моє, і Лідчине, і Олексове—не спокуйш... Або тобі добре, коли свати та брати заанапали тебе в прийми, вибач на одвертому слові, до старої баби тільки тому, що в неї якась там злибіда водилась у хазяйстві?.. Хіба добре, як ми, батьки наші та й діди, бо воно так споконвіку водилось, дружились не з кохання, а з розрахунку, з вигоди? То нехай хоч діти наші зачнуть жити без примусу... Вихваляти ж красу, вмілість, якісь відмінні властивості женихові? Усе те дівчина й сама гарно бачить, без сватів-посередників... І, коли вже пішло на одвертість, так одвертість до кінця: таки й нема чого вихваляти в твоєму женихові. Я не ворог своїй дитині. Я не радив би їй такого жениха, як от він, Олекса—скажу йому в очі,—в котрого за півроку роботи ледве 70 трудоднів

нашкребеться. Тут, хоч-не-хоч, може виникнути гадка, що він присватується до моєї дочки з певним розрахунком: у мене та й у неї є ладом заробленого хліба, хватить при чому перезимувати, а там видно буде. Ні, голубе, не витанцюється весілля, не на таких нападах. Моя дочка не віддається за ледаря, хай би він не з твоєю мордою був... Раз кріпити колгоспний лад, то кріпити й по цій лінії... А як же ви думали? Отож, ідіть нишком по домах, та нікому не признавайтесь, щоб не сміялись люди...

— От тобі й адукація!—мовив на дворі до Олекси Максим, моментально витверезившись і від легкого хмелю, і від райдушних надій на свою теперішню силу, авторитет ударника. — І принесло ж тебе, парубче, з сватанням?

У всій нотації Лукашеві найбільше Максима вразило Лукашеве зауваження про його приїми до Параски, до старої баби. Вразило, приголомшило до оніміння—не знайшов і слова на відповідь Лукашеві, а розставшись хутенько з Олексою, не знав, де дітись, куди піти. Додому, це на нього, крім усього, чекало глузування від гостей, не світила путь. Тож пішов нивідь-куди поза хатами, вийшов знечев'я на свій присадібний город, сів на межі.

Ніколи, ніколи ще й разу, відколи він пішов у приїми,—от незабаром 12 років,—ніколи ніхто йому не сказав, не налякнунув навіть, що він зробив погано, приставши до вдовиці з двома дітьми. Навпаки, хвалили всі, а багато хто ще й заздрив: неходжене щастя попалося дурному Максимові.

Про саму вдовицю Параску, старшу за нього, рахуй, на 15 років, з двома дітьми, нерозторопну, негарну Параску—нікому й у голову не приходило щось зауважити. Той же самий Лукаш не раз вихваляв його за розумне влаштування в житті. (Ще сьогодні хтось з гостей ударників зауважив, що вона йому, як мати, заздро ставлячи це їй у заслугу; а йому в докір). Ніби не з людиною доводиться йому жити все життя, а з свиняком, коняком, трьома гектарами землі, хлівцем, хатою з ванькиром, грамофоном (лишнися від першого чоловіка грамофон, і це теж вважали за он яке щастя).

І він сам, надиханий цим духом, так само думав. Думав не багато не мало—12 років спільного життя з нелюбою людиною, в якій, до всього, неприємно пахне з рота.

— Брр!

Максим рвучко встав на ноги, на повні ніздрі потягнув у себе, як сльоза, чисте вечірнє повітря.

Тьмяно-фіолетова баня неба, густо уцяткована зорями, відкривала широкий обшир. По селі зрідка перегавкувались собаки. Десь на другому кутку зненацька заспівали дівчата. І тут же, зовсім близько на вулиці, на їхню пісню пронизливо відгукнувся парубочий голос. Притрушена, приспана всім перейденим наймитсько-приймацьким життям юнацька снага

раптом напружила м'язи рук і ніг — він машинально ступнув кілька кроків у напрямку до пісні, вигуку. Та й суп'ятився. Одволодався. Ні, це глупота. Дурниця лізе в голову. Додому. Пізній час, злодюга, куркуляка може прокрастись до комори, до збіжжя. Треба стерегти зароблене добро, а не морочити собі мозок абищицею. Гості вже розійшлись — у хаті не світиться, — можна йти.

Вже ж, щоб протягти час, пішов в обхід свого присадибного городка, на подвір'ї заглянув у хлів до корови. І по тому лише завернув до хати. Та відразу ж, під приключкою, що треба стерегти хліб, мерщій забрався до комори.

Духмяний запах зерна густим солодом заповнив комору. Запах, що перед якоюсь годиною тому так лоскотно п'янив нюх і мозок, тіло і сподіванки, що будив ясні бажання завтрашнього дня, зараз ударив у голову важким стиском чаду. Навстіж одчинив двері в сіни — хай вивітриться.

А воно, диви, інтерес життя не в самому хлібі. Ні, не в самому. А може якраз у хлібі: якщо ти його маєш удосталь, певен, що матимеш узавтра і завжди, тоді можеш більше поміркувати над своїм життям. Як от він ниньки — чи не вперше на своєму віку. Сьогодні він уперше побачив, що йому не страшний завтрашній день. Руки маєш міцні, роботи не цураєшся — що тобі страшно? Чи страшно, що тебе вижене за ворота стара баба, як то боявся дванадцять років, хоч і вважався за повноправного хазяїна? Адже ти, як вникнути в діло, все своє життя був невільником: дванадцять років Парасчиним, перед тим куркульським, до того — батьковим. Страх опинитись без шматка хліба, без привілля — такий був зміст кожного дня, кожної години дотеперішнього життя. Не ти один — всі такі ходили під цим страхом. Перший — Лукаш. А коли той таки Лукаш сьогодні став певен свого завтрашнього дня, він побачив також і твоє дотеперішнє невільницьке життя в прийомах, відкрив тобі очі — збоку видніше. І тобі самому повиднішало.

Ще веселіший був другий день свята колгоспної заможності на селі. Сонце світило, гріло не по осінньому, і пісень нових колгоспних, гарних співали не тільки молодь, а й старі — луна котилась аж на береги річки, і в колгоспному будинкові під патефоном танцювала радісна Лідка з кращими ударниками якихось нових, складних танців. Тільки Максим Марчук сидів самотно удома, у великому збентеженні почувань, — про все, що діялось на селі, доносили йому діти.

Разом з тим у селі, як у барабан били, говорили про неудатне сватання Олекси до Лідки, не проминаючи при тому й імени самого свата. І це стало за привід йому зібратись увечері до Лукаша з поясненням, — він ні при чому, призвів його до всього Олекса, буцім у нього до сватання вже все умовлено

з Лідкою, ну, і він, Максим, бувши під чаркою, необмірковано спокусився піти.

Цих два дні всі колгоспники ходили урочисті, по святочному причепурені, одягнені в нове—чоловіки, жінки діти. Як же, такі дні: хліб по домах розвозили, свято врожаю й колгоспної заможності святкували. Максим ще позавчора чисто поголився (на цей день спеціально запросили з містечка парикмахера) приодягнувся в свій новий премійований костюм, причесався, виходячи з дому. Мавши на нього зуба за сьогоднішню відчужденість, Параска ревниво пильнувала кожен його рух.

— А куди так прилизав голову, неначе корова в теляти під хвостом? Куди вієшся?..

Брутальність старої баби, яка хотіла по колишньому тримати над ним свою владу, обпекла Максима. Хотів її дошкульно обрізати, проте по виробленій звичці відказав спокійно, хоч і зло:

— Куди хочу, туди йду. В тебе дозволу не стану питати.

— Сліпота на тебе найде, волоцюго!

Безневинна образа зачепила його за живе.

— Ти—той... не дуже розкривай своє... смердюче брехло!

Параска від несподіванки незнаного досі від нього одкоша затяглась, відтак заповзала з койюбника рогачі. Але тут же хутенько сунула їх до печі—мов для того й брала.

— А, так? Будеш же ти почувати з сучкою в собачій буді!.. Так і знай! Все рівно до хати не впущу!..

Максим спроквола зупинився на хатньому порозі—відтягти їй язика ще кусливіше, та нічого уразливішого, ніж уже сказав, на похваті не міг придумати—лише зміряв її уїдлигим, нищівним поглядом і хряпнув за собою сінешними дверима.

— „Розлука! Тільки розлука! Годі цієї каторги терпіти!“.

Всередині йому клекотіло, переверталось. Не мило стало йти до Лукаша. Тож до півночі пробродив без мети по селу—посидів трохи в канцелярії сільради, в колгоспі, побув у колбуді, аж поки всі люди не розійшлись по домах. І тільки тоді спам'ятав—де переночувати цю ніч? Ні до батька, ні до братів зараз не випадало йти. Розпитувати почнуть, допитувати—що, від чого? Ні. Краще до колгоспу. Переночувати можна в стайні біля коней. Адже влітку робив так ніч-у-ніч—підночовував, щоб краще доглянути прикріплені до нього коні. Нікому не буде в здогад.

Погомонівши трохи з вартовим конюхом, приліг у кутку, вдав, що спить, бо не до сну чував себе.

Голова тріщала від нескінченної веремі різних гадок про завтрашній день. Так раптом зломлено путь життя. І, врешті, вирішив—добре! Добре, що це сталося.

Приймак! Прокляте, ганебне тавро. Що таке приймак? Не він один—всі на світі, що були, є, будуть, приймаки? Запроданці свого тіла, свого життя. Хто йшов у прийма? Хто пускав

до себе приймака? Ішли нещасливі, роботящі воли, які не мали жодного іншого виходу—ні в батьків, ні на людях. Ішли до багатодітних старих удовиць, ішли до негарних звироднілих багатирських чи середняцьких дочок. За всіх відмін—найми-тами, волами, невільниками, яких вдови, негарних дочок батьки запрягали в ярма тілом і душею, тримали під постійною загрозою прогнати під три вітри при найменшому ослухові. Забиті, затуркані, залякані, несміливі, небалакучі, нерозторопні, безправні, безпросвітні—такі були приймаки. Він був на селі найнещаснішим з примаків—тепер бачить—пристав до старої противної баби, в якій погано пахне з рота.

Годі! Кінець! Вагання з розлукою не може бути.

Гірше з дітьми. Ще гірше з оформленням розлуки. З чого почати, як ділити майно? Як поставиться до розлуки, поділу майна, політвідділ? Може не схвалить? Може в цій okazji—за теперішнього часу—є щось негативне, небажане? Конче варто попереду з якимось порадитись. З ким? Хто найлегше його збагне? Голова колгоспу, секретар партосередку, Лукаш—ніхто з них не світив бути за радника в такому ділі. Єдина людина—начполітвідділу. Чи не до цього, справді, вдатись? З ним порадитись?

З ним, тільки з ним. Гуров завжди ставиться до нього щонайприхильніше, цікавиться не лише його роботою в бригаді, в колгоспі, а й сімейним життям, настроєм, здоров'ям дітей—з ним! Побачитись щонайхуткіше, взавтра побачитись—і все розв'яжеться.

Чуть світ треба було вибиратись з села, щоб застати Гурова в МТС, інакше,—Максим знав натуру начполітвідділу,—трошки спізнившись—поїде по селах до смеркання, а то й до півночі. Тимто вирушив у дорогу тоді, коли ще досвітчаний туман стелився по луках, левадах, ярах.

На коловороті села, за крайньою хатою, угледів поперед себе якусь пішу людську постать, а коли наздогнав—то була Хомишина Надька, Лідчина близька подруга, одна з найбойовіших ударниць їхнього колгоспу.

Розбалакались, звичайно, хто куди йде.

— І ви до Гурова?—мимоволі розгубився Максим, побоючись, щоб Надька своєю присутністю не стала на перешкоді його таємній розмові з начполітвідділу.

— Виходить, ви теж до нього?—замість відповіді запитала Надька.

— Та... приблизно... А в якій справі ви до нього?

— Несу заяву...

— З приводу чого?..

— Про смерть старої і народження нової Катерини.

Максим суп'ятився.

— Не розумієте?

— Нічого не розумію...

— Який бо ви нездогадливий!.. Що ви забули, що мене прозивають Катериною?..

Це Максим знав. З Надькою одного разу женихався найнятий із міста рахівник колгоспу, обіцяв був одружитись, і, скоро дівчина завагітніла, вшився з села невідомо коли й куди. Проте, коли народилась дитина, народний суд знайшов зальотника десь на десятому районі і присудив платити аліменти на немовля.

От уже два роки як місяць-у-місяць надсилали їй третину рахівникового заробітку на утримання дитини. Хлопці за жартів прозвали Надьку Катериною — шевченківська поема про Катерину-покритку.

— Ну, знаю,—по павзі добрав суті справи Максим.

— Так от, від сьогодні я відмовляюсь од аліментів — про це й несу заяву до політвідділу.

Було чого Максимові здивуватись удруге.

— Ви, бачу, таки мене до кінця не розумієте?.. Не потрібні більше мені його аліменти—от. На себе в колгоспі я виробила добре, а надалі, сподіваюсь, буду виробляти ще більш, дитина моя в колгоспних яслах виховується краще, ніж колись паненята в своїх матерів, рук до роботи мені не зв'язує — на що вони мені здались, його гроші? Досі ті гроші мені чистий сором—хочу його позбутись...

Максим дивився на Надьку вражено, відтак колупнув пальцем у засвербілому вусі: йому стало все визвольно ясно. Він заробив і надалі зароблятиме не менше, а більше за Надьку, і його діти виховуються в колгоспному садкові ще краще, ніж колись паненята — чого йому страшна розлука з Параскою? Перед чим страх? Скільки часу дурно мордувався, випустивши з уваги головне: він живе не в одноосібницькому господарстві а в колгоспі, який дає раду дітям своїх членів, тим більш ударників.

Розв'язання складної, заплутаної справи прийшло так неждано, так хороше. Хоч вертайся додому — адже про долю дітей, головно, і хотів порадитись з Гуровим. Бо за саму Параску журитись не приходилось — дідько її не взяв: здорова, робити вміє й може, за його прикладом, у колгоспі теж ударниця. На випадок чого і діти старші від першого чоловіка допоможуть, підтримають.

— Чого ви усміхаєтесь—не схвалюєте мого наміру?..

Максим похопився:

— Схвалюю... на всі сто схвалюю. Не розумію лише — на що заява до політвідділу — дозволу питаєте, чи як? Самі не наважуєтесь одмовитись?

— Ні, не те... Адже моя відмова—не звичайна справа, не мене одної стосується... Тим то хочу провести її через політвідділ... Лукаш порадив...

— Лукаш?..—здивувався Максим.—Ну той знає, що робити... Той на вітер слів не викине... Інтересно, дуже интересно виходить!..

— А ви ж коли визволитесь з неволі, приймаки?

Кметливість, проникливість Хомишиної Надьки, тієї Надьки, яку він знав досі за звичайну, нічим не видатну селянку, — і вражала, і захоплювала. Тимто і вигукнув поднесено:

— Визволяємося, Надю, визволяємося всі потроху... Оце зібрався до політвідділу з такою ж заявою... Підемо разом, покритка й приймак...

ТРИ ПОЕЗІЇ ПРО РОЗЛУКИ

I

Пригадаєм дитинство.
 В дні ці
 Ширшав світ нам,
 Снилися сні,
 І свої, незначні таємниці
 Ми в дитячому серці несли...
 Пам'ятаю:
 Ішли солдати,
 Над містечком
 — гармат огонь,
 І коли довелось відступати,
 Заховали вони
 в загаті
 Із десятку обоймів
 патрон...
 Потім
 стали линятись лица,
 Брат пішов служити в ЧК,
 Я ж носив
 свою таємницю
 В голові,
 у серці,
 в руках.
 Так і ріс я.
 І час невтомно,
 Як дрезина, по рейках біг.
 Проміняв я
 одриті патрони
 На десятку нечитаних книг.
 Стільки книг,
 скільки книг,
 читав я.
 Скільки бачив

І міст, і лиць...

І тепер вже зовсім немає
 Нерозгаданих таємниць.
 І любов,
 що як гостре лезо
 Перекрала серце моє
 Відлетіла...
 І так тверезо
 Навіть страшно часом стає...
 І лишився тепер
 з листами я,
 Де поезій
 твереза міць,
 Відгукнися
 хоч ти,
 золота моя,
 Остання з моїх таємниць!

II

Ніч виходить в липневі степи
 Із несказаним словом
 про тебе.
 Ми в дитинстві шукали
 стовпи,
 На яких тримається небо.
 Невідмінність марива знавши
 Вірні вірі малих малят,
 Ми ходили до обрію завше,
 Де стикається з небом земля.
 Але далі відходили гони,
 Віддаляючи нашу мету,
 І підвозив нас дядько
 фургоном
 В нашу хату підсліпу й просту.

Зову прагну до тебе —
Як в дитинстві до неба
Я пішов би шукать золоту
І навздогін кричать—вернись!
Ніч виходить в жовті степи
Із захованим словом про тебе.
Ти, як спрага, так дай же
Із бездонної чаші неба!

III

Ми гуляли по дорозі,
Зустрічались на льоду,
Але весен сині грози
Нам накликали біду.
Путь мені лягала дальня
І, як в пісні, все сповна:
„Розлука, розлучена...
Ще й чужая сторона“.
Тільки рейкам по дорозі
Не зустрітись ніяк.
Несподівано, на розі
Десь зустрінусь—ти і я.

Що сказать нам?
Тисне спомин...
Скільки літ пішло на скіп.
Я в армійському шоломі
Ти чужа, з тобою син.
Син же мій. І не моя ти,
Золота любовь колись...
Запах чебрецю і м'яти
Придушив гіркий полин.
Так відходить наша юність,
Входить мужності пора.
Золоті часи комуни,
Як досягнена гора.
Всі слова любові й віри,
Що сказав тобі,—зберіг,
Але час—суворий лірик
Ставить ногу на поріг.
Славлю юність.
Славний спомин.
Скільки літ пішло на скіп.
Я в армійському шоломі
Ти чужа, з тобою син.
Вічні дні часу і зміни.
Золота моя, дзвенять...
За щасливу юність сина
Я рушницю чищу пильно.
І вихожу коня.